
TANULMÁNYOK

SZELÉNYI IVÁN-GIL EYAL-ELEANOR TOWNSLEY

Posztkommunista menedzserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai*

Bevezető

Ebben a tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy mik azok a megkülönböztető sajátosságok – ha léteznek ilyenek egyáltalán –, amelyek a posztkommunizmus gazdasági intézményeit és társadalmi szerkezetét jellemzik.

Elemzésünk kiindulópontjául David Stark álláspontja szolgál, miszerint teleologikus és félrevezető úgy értelmezni a posztkommunizmust, mint átmenetet az államszocializmusból egy jól meghatározható cél, nevezetesen a liberális kapitalizmus felé. Ha a „*piaci kapitalizmusba való átmenet*” eszméjéből indulunk ki, könnyen előfordulhat, hogy *rossz kérdéseket* teszünk fel az átmenet dinamikájára vonatkozóan. Így például, ha feltételezzük, hogy a volt államszocialista társadalmak szükségszerűen a piaci kapitalizmus felé haladnak, akkor rögtön keresgélni kezdünk, vajon kik is lesznek majd a termelési eszközök új tulajdonosai, s előbb-utóbb beletorkollunk abba a kérdésbe, hogy az új nagypolgárság vajon a korábbi nómenklatúrából alakul-e ki, vagy léteznek-e más olyan történelmi aktorok, akik elfoglalhatják ezt a strukturális jelentőségű pozíciót. De mi van akkor, ha a posztkommunista átalakulás valódi küzdelmeinek tétje *NEM a tulajdon*, hanem a *rendelkezési jog*? Mi van akkor, ha a kialakuló új hatalmi elit magvát nem a magántulajdonosok, hanem a technokraták

* A tanulmány második részét következő számunkban közöljük. A dolgozatot az angol eredetiből Náday Judit fordította magyarra. – Szerk.

és a menedzserek alkotják – akik a kulcsfontosságú gazdasági döntéseket, jelentős magánvagyon híján, kulturális tőkájükre és technikai know-how-jukra hivatkozva hozzák meg –, megosztva a hatalmat a kulturális tőke többi birtokosával, azaz az értelmiség egyéb rétegeivel?

Jelen dolgozatunkban a posztkommunista társadalmi alakulatot menedzser-kapitalizmusként kívánjuk értelmezni. Először felvázoljuk, hogy milyen gazdasági intézmények alakulhatnak ki az új rendszerben, majd körvonalazzuk a posztkommunista menedzser-kapitalizmus politikai gazdaságtanát. Ebben a diffúz tulajdonviszonyok által jellemzett gazdasági szisztémában létezik ugyan tőke- és munkaerőpiac, ám a gazdasági vagyon nem személyes magántulajdonosok kezében összpontosul. Másodsorban szeretnénk felállítani néhány empirikusan ellenőrizhető hipotézist a kialakuló új társadalom társadalmi szerkezetére vonatkozóan. 1. Megmutatjuk, hogy a posztkommunista gazdaság döntéshozói pozícióinak birtokosai olyan emberek közül kerülnek ki, akik már a kommunizmus bukása előtt is vezető hivatalokat töltöttek be. 2. Bebizonyítjuk, hogy e döntéshozói pozíciók letéteményesei rendszerint nem rendelkeznek jelentős tőketulajdonnal, hatalmukat és kiváltságaikat nem magánvagyonukra, hanem szakértelmükre hivatkozva birtokolják. 3. Azt is bemutatjuk, hogy a menedzser-élite számos ponton összefonódik az új politokráciával és kulturális elitel. A posztkommunista társadalom új hatalmi elitje nem tulajdonosokból áll; uralkodó frakcióját (dominant fraction) – Bourdieu fogalmával élve – a technokratamenedzser-elit és az új politokrácia, alávetett frakcióját (dominated fraction) pedig a humán és társadalomtudományi elit-értelmiség alkotja.

A posztkommunista menedzserizmus itt előadott elmélete nem a menedzserizmus klasszikus elméletének pusztá alkalmazása, ellenkezőleg: ez utóbbit számos pontot vitatjuk. Először, mivel jelen dolgozatunkban a kapitalista fejlődés korai szakaszába lépő gazdaságokkal foglalkozunk, elemzésünkkel nem kívánjuk azt állítani, hogy a fejlett piacgazdaságokban a tulajdon veszt jelentőségéből és egyre kevésbé válik a társadalmi hatalom forrásává. Másodsor, nem állítjuk, hogy a magántulajdonosi osztály helyét a menedzserek osztálya veszi át, csupán arra mutatunk rá, hogy az államszocializmus uralkodó rendjének helyébe – személyes magántulajdonosok híján – az értelmiség lép, élén az értelmiség legerősebb frakciójával: a technokrata menedzser-elittel. Harmadsor, bár bizonyos jelek arra vallanak, hogy a menedzser-kapitalizmus képes önmaga újratermelésére, megkockáztatjuk a feltevést, hogy ez a gazdasági rendszer végül mégis átmeneti formának bizonyul. Jóllehet a posztkommunista társadalom uralkodó elitjeinek – mint bemutatjuk – az az érdeke, hogy újratermelje a menedzser-kapitalizmus alapját képező diffúz tulajdonviszonyokat s ezzel akadályozza a személyes magántulajdonosok, más néven a tulajdonos nagypolgárság színrelépését, elképzelhető, hogy ez az

osztály a jövőben mégis megjelenik és a posztkommunista menedzser-kapitalizmus végül nyugat-európai és észak-amerikai típusú tőkés rendszerré alakul át.

A MENEDZSERIZMUS ELMÉLETÉNEK FELÜLVIZSGÁLATA

Kezdjük a harmadik ponttal. Kiindulásul feltételezzük, hogy a posztkommunista rendszer leírására a menedzser-kapitalizmus fogalma a legalkalmasabb. Bár hipotézisünk nagymértékben támaszkodik a menedzserizmus korábbi teóriáira, állításaival el is távolodik ettől a szociológiai elméleti hagyománytól. Az alábbiakban tehát kifejtjük, hogy mit fogadunk el és mit kívánunk újragondolni a menedzserizmus téziseiből.

E feladat elvégzése érdekében mindenekelőtt körül kell határolnunk azt a szakirodalmat, mely okfejtésünk alapjául szolgál. Mivel elemzésünkben viszonylag szűk problémakörrel kívánunk foglalkozni, figyelmünk hatósugarán kívül marad a tulajdon és a rendelkezési jog általános problémája, valamint a „beágyazottságnak” (embeddedness), illetve az egyének (Granovetter 1985), a vállalatok (Mizruchi 1982; Mizruchi-Schwartz 1987) és a szervezetek (Fligstein 1990) hálózatainak újabban felvetett kérdése. Jelen dolgozatunkban figyelmünket a társadalmi struktúrára és az osztályviszonyokra összpontosítjuk, a kapitalizmus társadalmi szervezetének általános jellegű problémáit csak felületesen érintjük. Ebből a szempontból egyetértünk Neil Fligstein oly találó megállapításával, miszerint „a kapitalizmus utóbbi évtizedekben tapasztalt nagymértékű terjeszkedése ... azt jelzi, hogy ez a gazdasági rendszer sokféleképpen szerveződhet” (Fligstein 1995: 503). Bár az alábbiakban elismerjük, hogy a kelet-európai posztkommunista kapitalizmus rendszere sajátosan épül fel, dolgozatunkban a gazdasági intézményrendszernek csak azokkal a sajátosságai-
val kívánunk foglalkozni, melyek alapján feltárhatjuk e társadalom osztályszerkezetét.

A menedzser-kapitalizmus elméletének az osztály, közelebbről az uralkodó osztály természetének kérdéskörére szűkítését az is indokolja, hogy a menedzserizmus irodalmának jelentős hányada, kivált az 1970-es évek előtt íródott tanulmányok, maguk is elsősorban a technokrata/menedzser-éлит, illetve a tulajdonos polgárság közti osztályviszonyok alakulására összpontosítják figyelmüket. Dolgozatunkban az imént említett irodalom nyomdokain haladunk azzal a szándékkal, hogy „rekonstruáljuk” – a fogalom habermasi értelmében – az ott előadott elméleteket.¹

A menedzser-kapitalizmus teóriája eredetileg az új osztály elméletek egyik változataként jelent meg. Egy korábbi tanulmányunkban (Martin-Szelényi 1988) azokat a teóriákat soroltuk az új osztály elméletek körébe, amelyek egyetértének ugyan a marxizmussal abban, hogy a tulajdonos polgárság fokozatosan elveszíti hatalmát, de tagadják, hogy a burzsoázia bukása után osztály nélküli társadalom

vagy proletárdiktatúra alakulna ki. Ám az új osztály teoretikusai között csupán a tekintetben van összhang, hogy a tulajdonos polgárság helyét új uralkodó osztály veszi át. Arra a kérdésre, hogy milyen társadalmi aktorok és milyen ideológia nevében veszik majd át a régiek szerepét, illetőleg hogy mi lesz az új uralkodó osztály hatalmának az alapja, arra az új osztály elméletek különböző irányzatai más-más válaszokat adnak. Az új osztály elméleteken belül három irányzatot különíthetünk el. Az első irányzat a 19. században jelentkezett és legfőbb képviselői Marx anarchista kritikusi (elsősorban Bakunyin és Machajski) voltak. Ezek az anarchisták úgy vélték, hogy az új uralkodó osztály tagjai a szabadfoglalkozású radikális marxista értelmiségiek közül fognak kikerülni. A menedzser-kapitalizmus eszméjének kidolgozására az új osztály elméletek második irányzatán belül került sor. A nyugati fejlett kapitalizmus elemzői az 1930-as, 1940-es és 1950-es években arra a következtetésre jutottak, hogy a technokraták vagy a menedzserek lesznek azok az új társadalmi aktorok, akik fokozatosan átveszik a tulajdonosoktól a gazdaság döntéshozói pozícióit. Itt kell megemlítenünk, hogy ebben az időszakban a szovjet típusú társadalmak bírálói is hasonló elméletekkel álltak elő, azzal a különbséggel, hogy ők a sztálinista bürokratikus apparátust tekintették új osztálynak (Djilas). Az új osztály elméletek harmadik irányzatát „tudásosztály-elméletnek” nevezzük. Szószólói úgy vélik, hogy az új osztály, azaz a kritikai értelmiség, mely tagjait egyaránt toborozza a humán és a műszaki értelmiség soraiból, az ellenkultúra (Trilling Kristol), illetve a kritikai beszéd kultúrája (Gouldner) révén ássa alá a tőkés társadalmi rendet.

Az alábbiakban röviden áttekintjük az új osztály elméletek második irányzatának nyugaton kidolgozott változatait. Bár bebizonyosodott, hogy e teóriák nem alkalmasak a fejlett kapitalizmus leírására, a posztkommunista társadalom szerkezetének elemzése során meglepő tanúságokkal szolgálnak. Félreértés ne essék: nem azt állítjuk, hogy a kommunizmus bukása után végre felvirradt a menedzserosztályról szóló elméletek napja, pusztán azon véleményünknek szeretnénk hangot adni, hogy ezek az elméletek alkalmasabbak a posztkommunista társadalmi viszonyok és a születő kelet-európai kapitalizmus, mint a fejlett piacgazdaságok és az érett osztálytársadalmak szerkezetének vizsgálatára. Az ok egyszerű, mondhatni triviális, mégis sarkalatos elemét képezi a posztkommunista menedzserizmus alábbiakban kifejtendő elméletének. Nem másról van szó, mint hogy az államszocializmus összeomlása után az új tőkés rendszer számottevő tulajdonos polgárság nélkül jön létre. A legfontosabb kapitalista intézmények, elsősorban a tőke- és a munkaerőpiac a tulajdonosi osztályt megelőzve alakultak ki, s ilyen körülmények között az új hatalmi elit, bár nemcsak nagyvállalati vezetőkől áll, elsősorban a technokrata-menedzser elit körül szerveződik.

a) Menedzserek – új uralkodó osztály?

Az a gondolat, hogy egy idő után a technokraták és/vagy a menedzserek veszik majd át a magántulajdonosok helyét a társadalmi hierarchia csúcán és a gazdasági rendszer döntési pozícióiban, egészen Saint-Simonig nyúlik vissza. Saint Simon, majd a nyomában Auguste Comte bírálták a tőkés piacgazdaság, úgymond, anarchikus működését, és hangot adtak azon meggyőződésüknek, hogy a társadalmi kérdéseket a tudomány észelveinek segítségével kell megoldani. Saint-Simon a tudósokat, köztük is elsősorban a természettudósokat tekintette az ész legfőbb képviselőinek. Ezért akart Auguste Comte, aki Saint-Simon tanítványa s egy ideig titkára volt, a szociológiából pozitív társadalomtudományt faragni.

Saint-Simon és Comte e gondolatai csekély befolyást gyakoroltak a társadalomtudósok következő nemzedékére. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Saint-Simon szcientizmusa más vonatkozásokban ne hatott volna Marxra, aki politikai programját – nem véletlenül – „tudományos” szocializmusnak nevezte, megkülönböztetendő eszméit az általa utópista szocializmusnak nevezett elképzelésektől. Marx nem hitt benne, hogy a technokraták vennék át a tőkés osztály helyét, de nem is tartott volna üdvösnek egy ilyen fejleményt. Azok a társadalomtudósok, akik a 19. század második felében tevékenykedtek, nagyjából egyetértettek Marxszal: nem kételkedtek abban, hogy a polgárság szilárd gazdasági és politikai hatalmat épít ki a tőke magántulajdona alapján. Saint-Simont elsősorban filozófusnak tekintették, aki – bármennyire érdekes politikai programot dolgozott ki – nem vehető számba a tőkés társadalmi fejlődés törvényeit valóságúen leíró társadalomtudósként.

A saint-simoni gondolatot a „Progresszív Korszak” (Progressive Era) és a „tudományos vezetés” (scientific management) teoretikusai élesztették újjá, élükön Veblennel és Tylorral. Veblen véleménye szerint a tulajdonosok „szabotálják” a gazdaságot. A *The Engineers and the Price System* (Veblen 1963) című művében Veblen arra a következtetésre jut, hogy a termelés valódi érdekeit egyedül a mérnökök képviselhetik, és könyvében utópikus, technokrata képet fest a jövő társadalmáról. A szocializmust, ha valaha is létrejön az Egyesült Államokban – írja Veblen 1919-ben –, nem az amerikai munkások fogják a világnak ezen a felén meghonosítani, hanem azok a társadalmi aktorok, a „mérnökök szovjetjei”, akiknek valódi érdekük fűződik a termeléshez, s akik, szemben a tőketulajdonosokkal, nem csupán a profitot akarják – Veblen szerint csalárd módon – zsebre vágni.

Bár a Saint-Simon, Comte (bizonyos mértékig Marx) és Veblen által képviselt szellemi hagyomány eszményítette a tudósokat és a technokratákat, e szerzőkben mégis csupán a menedzserizmus előhírnökeit tisztelhetjük. Az általuk kidolgozott elméletek hősei nem vezetői képességekkel, hanem technikai és tudományos know-how-val rendelkeztek. Veblen például éppoly gyanakvással szemlélte a

menedzsereket, mint a tulajdonosokat. Szerinte sem a menedzserek, sem a tulajdonosok nem képviselhetik a termelés és a társadalom valódi érdekeit. A jelzett szellemi vonulat képviselői közül, ebből a szempontból, elsősorban Taylort tekinthetjük még leginkább a menedzserelméletek atyjának.

A század első felében Berle és Means tett először módszeres kísérletet egy olyan struktúraelmélet megfogalmazására, melyben a társadalom csúcán a tudósok és a mérnökök helyébe a menedzserek lépnek. A *The Modern Corporation and Private Property* című 1931-ben megjelent könyvükben kifejtik, hogy a családi üzletek hanyatlásával egyre kevésbé tekinthetjük a tulajdont a gazdasági hatalom forrásának. A gazdaság vezetői nem a személyes magántulajdonosok, hanem a menedzserek közül fognak kikerülni. E fejtegetések, melyek új utakat jelöltek ki a társadalomkutatás számára, Burnhamnek a *The Managerial Revolution* című művében már történelemfilozófiai állításokká kristályosodtak. James Burnham, a hajdani trockista, 1941-ben kijelentette, hogy a világ országaiban a Szovjetuniótól a náci Németországon és Japánon át a New Deal Amerikájáig új társadalmi alakzat, a menedzserizmus van kialakulóban, idejétmúlttá téve a szocializmus és a kapitalizmus kategóriáit. Az 1940-es és 1950-es években számos tudós tette magáévá a tulajdonos polgárság hanyatlásáról és a menedzserek hatalmának növekedéséről szóló elméletet, melyet alighanem Dahrendorf fejtett ki a legékekesszólóbban.

A menedzserizmus elmélete az 1960-as évek után háttérbe szorult a társadalomtudományban. Szószólóinak fogyatkozó táborából elsősorban az Ehrenreich házaspárt (1977) emelnénk ki. Kifejtették, hogy a munkásság igazi ellenfele nem a tulajdonos polgárság, hanem a „szakértelmiségi-menedzseri osztály” (professional-managerial class). Ehrenreichék – mondhatni Poulantzas szellemében – úgy vélték, hogy a „szakértelmiségi-menedzseri osztályból” egyfajta új kispolgárság alakul ki. A menedzserizmus másik legjelentősebb képviselője ebben az időszakban Galbraith (1971), aki azt jósolta, hogy a „technostruktúra” (technostructure), a „vállalat esze” (brain of the enterprise) által gyakorolt hatalom a modern gazdaságban olyan csoport kezébe kerül, mely a menedzserek legfelső rétegéből, valamint a tudományos és az oktatói elitből toborozza tagjait. Az 1960-as és 1970-es években már a menedzserelméletek bírálói – köztük a neomarxisták – is egyre hangosabban hallatták hangjukat kimutatva, hogy a személyes magántulajdon a modern gazdaságban is megőrzi jelentőségét. Az új irányzat képviselői, így Maurice Zeitlin (1974) és Williams Domhoff (1967; 1970; 1986) bőséges bizonyítékkal szolgáltak arra vonatkozóan, hogy a nyugati fejlett kapitalista társadalmakban a tőketulajdon továbbra is meglehetősen koncentrált, és a termelővagyon jelentős hányadát továbbra is a családok és az egyének jól azonosítható szűk köre birtokolja. E kutatók azt is bebizonyították, hogy a személyes tulajdonosok az igazgatótanácsok tagjaiként, sőt a nagyvállalatok legfőbb vezetőiként még ma is messzemenően befolyásolják a legfonto-

sabb gazdasági – és politikai – döntéseket. Bár az korántsem egyértelmű, hogy a tulajdonosok e viszonylag szűk köre a menedzserekhez viszonyítva mekkora hatalmat gyakorol, annyi kétségtelennek látszik, hogy a nagypolgári osztály sem nem tűnt el, sem nem szorult háttérbe, egyszóval nem vesztette el társadalmi szerepét, mint ahogy azt a menedzserelméletek jósolták.

Az új osztály elméletek különböző irányzatairól szóló fejtegetéseink során abból a feltevésekből indultunk ki, hogy a bemutatott teóriáknak minden bizonnyal megvan a maguk valóságalapja. Aligha hihetjük, hogy az elméletek pusztán a társadalomtudósok szamárságai, már csak azért sem, mert az új osztály eszméje makacsul visszavisszatér a társadalomtudományi gondolkodásban. Az új osztály elméleteket ezért óvatosan kell kezelnünk, elismervén, hogy e teóriák – noha túlozva és túl messzemenő következtetéseket levonva – valós társadalmi folyamatokra utalnak. Meg mernénk kockáztatni azt a feltevést, hogy a mérnökök s egy későbbi időpontban a menedzserek csakugyan remélték, hogy át tudják venni a tulajdonosoktól a hatalmat, gyökeresen átalakítva a kapitalista gazdasági rendszert. (Taylort, Veblent és Burnhamet voltaképpen a technokrata/menedzseruralom antikapitalista ideológusainak is tekinthetjük, s így nem csodálkozhatunk, hogy műveik annak idején meglehetősen népszerűségnek örvendtek a vállalatvezetők körében.) Törekvéseik azonban végül kudarcot vallottak, még hozzá azért, mert a kiszorítani vágyott tulajdonos polgárság erősebbnek és harciasabbnak bizonyult, mint azt a menedzserek ideológusai feltételezték.

Mielőtt belefognánk a menedzserosztály-elmélet rekonstruálásába, összegezzük röviden e teória főbb állításait. Ez azért is szükséges, mert nem csupán egy elméletről, hanem egész szellemi hagyományról van szó, melynek különböző képviselői meglehetősen eltérő feltételezésekkel álltak elő a menedzseruralom jellegzetességeit és következményeit illetően. A menedzserosztály-elmélet „ideáltípusát” megalkotandó az alábbiakban összegezhetjük az idetartozó elképzelések legfőbb jegyeit: 1. A menedzser-kapitalizmus a tőkés rendszer legfejlettebb formája, sőt elképzelhető, hogy olyan gazdasági berendezkedést testesít meg, mely lényegében már nem is tekinthető kapitalizmusnak. E téren Burnham foglalja el a legszélsőségesebb álláspontot; nézete szerint a menedzserek, akik egy újfajta gazdasági logikát képviselnek, hosszabb távon gondolkodnak és tágabb érdekek nevében lépnek fel, mint a tulajdonosok. A menedzserek forradalma új formációt hozott létre, a történelem eddigi legfejlettebb társadalmi berendezkedését. 2. A tulajdonos polgárság helyére lépő új uralkodó osztály tagjai a menedzserek, illetve egyes teoretikusok szerint a mérnökök és műszaki értelmiségiek közül kerülnek ki. Az ezt az álláspontot képviselő tudósok többsége pozitívan nyilatkozik az új osztályról, bár vannak köztük olyanok, akik egy osztály nélküli társadalmat még lelkesebb örömmel üdvözölnének. Mivel azonban ez utóbbi megvalósíthatatlan, az új osztály „fogyatékosságai” ellenére,

még mindig a menedzser-kapitalizmust tekinthetjük a „legnyerőbb” lapnak, melyet a történelem valaha is kiosztott az emberiségnek (Gouldner).

b) A menedzserosztály-elmélet rekonstrukciója

Amikor a posztkommunista társadalmi berendezkedést posztkommunista menedzserizmusnak nevezzük, ezt – a menedzserizmus tézise nyomán – abban a meggyőződésben tesszük, hogy a nagyvállalati vezetők döntő helyet foglalnak el az új társadalmi szerkezetben, sőt meglehet, hogy ők alkotják az új hatalmi elit magvát.

Az alábbiakban ismertetett elmélet mindazonáltal jelentős mértékben különbözik a menedzserizmus korábbi változataitól, köztük is elsősorban a menedzserforradalom Burnham-féle elméletétől.

Először is, nem tekintjük a posztkommunista menedzserizmust sem kikristályosodott rendszernek, sem fejlett tőkés gazdaságnak. Nem értünk egyet továbbá Burnhammal abban, hogy a menedzser-kapitalizmus túllépett a piacgazdaságon és maga mögött hagyta a kapitalizmust. A posztkommunista menedzserizmus alábbiakban vázolt elmélete történetileg meghatározott; egy olyan *korai kapitalista berendezkedést* szeretnénk megérteni a segítségével, melyben a piacgazdaság intézményei nem eltűnőben, hanem ellenkezőleg, kialakulóban vannak. Abban sem kételkedünk, hogy a posztkommunizmus alapvetően tőkés gazdasági rendszer. Annak ellenére, hogy a legfőbb intézmények még csak most formálódnak, s még nem alakult ki a „tulajdonosi jogoknak az a csomagja”, amely a nyugat-európai és észak-amerikai tőkés gazdaságokat jellemzi, a posztkommunista rendszer két fontos szempontból is kapitalistának tekintendő: egyfelől a tőke és a munka piacon kerül elosztásra, miközben a tőkét a magas haszon reményében fektetik be; másfelől megszűnik a teljes foglalkoztatottság, mivel a munkaező nem feltétlenül kel el a piacon. Sem Weber, sem Polányi nem tagadná tehát, hogy a posztkommunista rendszerek a piac által integrált, modern kapitalista gazdaságok.

A fentiekből következik, hogy az új hatalmi elit *nem a tulajdonos polgárság helyét veszi át*. A történelem úgy hozta, hogy az államszocializmus uralkodó rendje az, mely a posztkommunista átalakulás során elveszti kiváltságait. Az államszocializmus uralkodó rendjét régi ellensége, a technokrácia söpri le a színről, megszerezve a privatizáció révén a gazdaság kulcstényezői fölötti rendelkezési jogot. A technokrácia az értelmiség egyes frakcióival szövetségben szilárdítja meg racionalizált hatalmát, mely jogi-rationális uralomként működik. A menedzserizmus teoretikusaitól eltérően az a véleményünk, hogy a posztkommunista menedzserizmus előtt nem a tulajdonos polgárság hanyatlása nyitja meg az utat. Ellenkezőleg: a technokrata-menedzser elit körül kikristályosodó új hatalmi elit éppen azért kerülhet hatalomra, mert Európának ezen a felén *hiányzik a nagypolgárság*. A posztkommunista átmenet során tehát szoros összefüggés

van a tulajdonos polgárság hiánya és a menedzser-kapitalizmus kialakulása között. Bár a menedzsereknek és értelmiségi szövetségeseiknek sikerült összezúzniuk az államszocialista uralkodó rendet, a tulajdonosi osztály legyőzésére már nem biztos, hogy futotta volna az erejükből. Ésszerű feltételezésnek tűnik, hogy a menedzserek és az értelmiségiek csak akkor képesek felverekedni magukat a hatalomig, ha nem kell szembenézniük olyan félelmetes ellenséggel, mint burzsoázia.

Az új osztály elméletek második irányzatának képviselői úgy vélték, hogy az új uralkodó osztály tagjai a menedzserek (Burnham) vagy a technokraták (Veblen) közül verbuválódnak, netalán innen is, onnan is (Galbraith). A posztkommunizmus első éveiben kialakuló új hatalmi rendszer azonban, véleményünk szerint, nem írható le az iménti képletnek megfelelően. Bár a kommunizmus összeomlása után a technokrata-menedzser elit elfoglalta a gazdaság döntéshozói pozícióit, a politikai hatalom megragadására nem tett kísérletet. A politikai hatalom kulcspozícióit a különböző körökből kikerülő humán értelmiségiek ragadták magukhoz. A humán értelmiségiekből létrejövő, meglehetősen zárt új politokrácia aztán kénytelen-kelletlen szövetségre lépett a technokrata-menedzser elitekkel. Sajátos helyzetet teremt az is, hogy az új hatalmi elit nem gazdasági, hanem monopolisztikusan birtokolt kulturális tőkéjére hivatkozva gyakorolja kiváltságait. Így ugyanis kénytelen megnyitni sorait az elit értelmiségiek előtt, részben, hogy tagjai közé fogadja őket, részben, hogy így legitimálja hatalmát a társadalom előtt. Más szóval: ez az új hatalmi elit nemcsak technokratákból és/vagy menedzserekből áll, sorai közt ott találjuk azokat a humán értelmiségieket is, akik ellenzéki múltjukat vagy személyes kapcsolataikat kihasználva betöltötték az államszocialista uralkodó rend bukásával keletkező hatalmi vákuumot és létrehozták az új politokráciát. Az elit értelmiség legitimációs okokból hatalomra emelt tagjai szintén az új hatalmi elitekhez tartoznak. A posztkommunista társadalom hatalmi elitje tehát széles alapokon nyugszik, s egyáltalán nemcsak, sőt nem is elsősorban a gazdasági folyamatok hátán emelkedik fel.

Végül szeretnénk elhatárolni magunkat az átmenet teleológikus eszméjétől, és a posztkommunista Kelet-Európában végbemenő társadalmi folyamatokat inkább átalakulásnak nevezzük. Ennek ellenére nem zárjuk ki a lehetőségét, hogy a posztkommunista menedzserizmus végül átmeneti jelenségnek bizonyul és vele együtt e sajátos hatalmi elit is letűnik a történelem színpadáról. Ám a jelek szerint egyelőre úgy tűnik, hogy a menedzser-kapitalizmus képes újratermelni önmagát. Az új hatalmi elit érdekei úgy diktálják, hogy fenntartsa e sajátos formációt, s alighanem a képességei is megvannak e feladat elvégzéséhez. Könnyen elképzelhető azonban, hogy a technokrata-menedzser elit eddig csak azért állt ellen a kísértésnek, hogy tulajdonos nagypolgársággá váljon, mert sem politikailag, sem gazdaságilag nem volt erre képes. Ám egyszer még képessé válhat, és akkor, a politikai kapitalizmus teoretikusainak tételét igazolva, belő-

lük alakul majd ki az új nagypolgárság. Az is lehetséges viszont, hogy nem a technokrata-menedzser elit, hanem egy másik társadalmi aktor, például a jelenlegi kispolgárság válik majd számottevő mértékben tulajdonossá, s így a megfelelő gazdasági erővel rendelkező személyes tulajdonosok osztálya kiszorítja majd az új hatalmi elitet a gazdaság kulcspozícióiból. Ebben az esetben a posztkommunista menedzserizmus egyszerű kapitalizmussá válik.

c) A domináns osztályról és a tőkeképződésről szóló Bourdieu-féle elmélet alkalmazása a posztkommunista társadalom struktúrájának elemzésében

Véleményünk szerint a posztkommunista társadalmi rendszer sajátosságait akkor tárhatjuk fel teljes mélységükben, ha elemzésükhöz a Bourdieu-féle fogalomrendszert használjuk. Ennek értelmében a posztkommunista társadalmi berendezkedést a széles értelemben vett „új osztály” tagjainak a történelemben eddig példátlan mérvű hatalomra kerülése jellemzi. A félreértések elkerülése végett gondolatmenetünket a „domináns osztály” Bourdieu-féle fogalmának kifejtésével kezdjük.

A „domináns osztály” fogalmának kidolgozásával Pierre Bourdieu jelentős mértékben gazdagította az elméleti szociológiát (Bourdieu 1983; Bourdieu–Passeron 1977). Újításai kiváltképp alkalmassá teszik e fogalmat a posztkommunista viszonyok elemzésének céljaira. *Először is, a domináns osztály nem „uralkodó osztály”.* A domináns osztály azokból tevődik össze, akik a legtöbb társadalmi erőforrással rendelkeznek, vagyis birtokukban vannak a vizsgált társadalmi berendezkedésben leginkább értékelt tőketípusok. Ahhoz, hogy megértsük a domináns osztály kiváltságainak újratermelését, nem szükséges feltételeznünk, hogy az osztály egyes tagjai valamiféle átgondolt uralmi stratégiát követnek. A kiváltságok újratermelése érdekében a domináns osztálynak nem kell egyebet tennie, mint tudatosítania és használnia azokat a „megkülönböztető jegyeket” (distinction), melyek egyértelműen jelzik az „uralkodó” (dominant) és az „alávetett” (dominated) különbségét. *Másodszor: maga a domináns osztály is domináns és alávetett frakciókra tagozódik.* Mivel e frakciók világnézete és érdekei gyakran kerülnek összeütközésbe egymással, a domináns osztályon belüli küzdelmeket éppoly fontosnak tekinthetjük a társadalmi folyamatok értelmezése szempontjából, mint az osztályok közötti konfliktusokat. Ehhez járul még, hogy rendszerint a domináns osztály alávetett frakciója dolgozza ki a társadalomban elfogadottá váló „megkülönböztető jegyeket”. Az alávetett frakció ezért döntő módon járul hozzá az egész osztály legitímálásához és domináns pozíciójának újratermeléséhez. *Végül: a domináns osztály határozza meg az egyes tőketípusok átváltási arányát, és intézményesíti azt a tőkét, melyen legitímációja nyugszik.* A kiváltságok megőrzése és újratermelése abban áll, hogy a domináns osztály felértékeli és oly

módon intézményesíti a birtokában lévő tőkét, hogy ezzel – a tőke transzkontextuálissá tételével – megkönnyítse annak felhalmozását és konvertálását. A saját tőke felértékelésével egyidejűleg a domináns osztály leértékeli és deinstitutionalizálja az alávetett osztályok tőkéjét.²

A domináns osztály fogalmának alkalmazása nem jelenti azt, hogy a domináns osztály határait vagy összetételét a „többlet kisajátítása” vagy a „kizsákmányolás” kritériumának segítségével határoznánk meg. Ennek két oka is van. A kizsákmányolás fogalmát a „termelési mód” történelmileg meghatározott elmélete tette a domináns, más néven uralkodó osztály definíciójának döntő elemévé. Megkockáztatjuk az állítást, hogy a *„termelési mód” fogalma immár nem alkalmas az olyan rendszerek leírására, mint a „posztkommunizmus”*. A kapitalizmus és az államszocializmus még csakugyan „termelési módnak” nevezhető, sőt Hegel szellemében, dialektikus ellentétpárok módjára kölcsönösen meghatározzák egymást. A szocializmus a kapitalizmus „antitézise”, mivel a kapitalizmusnak mint termelési módnak az elemzésére támaszkodva, az önmagáról mint termelési módról alkotott reflexív tudással összhangban jön létre. A szocializmus összeomlása után a „termelési mód” fogalma nem alkalmazható többé sem a gazdasági rendszerek összehasonlítására, sem az osztályviszonyok elemzésére. Másképpen fogalmazva: többé nem egyértelmű, hogy az osztályokat és az osztályellentéteket a kizsákmányolás hozza létre.

A kizsákmányolás fogalmát már csak azért is üdvös mellőznünk a „domináns osztály” elemzésekor, mivel a hozzákapcsolódó elméletek nem képesek maradéktalanul leírni, hogy az új hatalmi elit miképpen gyakorolja hatalmát.

Az általunk vizsgált új hatalmi elit ugyanis nem annyira kizsákmányolásra, mint inkább „szimbolikus uralomra” törekszik (Martin-Szelényi 1987). Michel Foucault munkássága e helyütt igen érdekes eredményeket kínál. Filozófiai és történelmi *oeuvre*-jének „második” korszakában Foucault elsősorban a hatalom központilag kialakított, jogi fogalmait bírálta. Foucault azt állította, hogy a hatalom nem valami olyasmi, amit egy egyén vagy egy csoport a gazdasági „erőforrások” módjára „birtokba vesz” és „koncentrál”. Sokkal jobban megértjük a természetét, ha a hatalmat egyfajta „hálónak”, „szóvedéknek” tekintjük, mely teljes mélységében átszövi a társadalmat, valamennyi tagjára kiterjesztve hatásait (Foucault 1978). Bár Foucault a liberális és marxista hatalomelméletek módszertani kritikájának szánta teóriáját, következtetései jóval messzebb mutatnak. A foucault-i (történelmileg szintűgy helyhez kötött) hatalomelmélet véleményünk szerint ugyanis arra reflektál, hogy léteznek olyan társadalmi aktorok, akik nem a tulajdon monopóliumára támaszkodva gyakorolják hatalmukat, s ily módon nem is nevezhetők kizsákmányolóknak a szó gazdasági értelmében. A szakértők, menedzserek és tanácsadók megjelenésével a hatalom diffúzzá válik, párhuzamosan a racionális és univerzalisztikus diszkurzus eluralkodásával. Ezek az új, nagy hatalmú és kiváltságos társadalmi aktorok úgy valósítják meg szimbolikus

uralmukat, azaz a társadalom tagjainak „elnyomását”, hogy az egyénekre következetesen mint értelmes, racionális és felelős lényekre utalnak, vagy ellenkezőleg, irracionális, irányításra szoruló lényeknek nyilvánítják őket. Egyszóval, az általunk bemutatott új hatalmi elit nem a kizsákmányolás fokozására és a profit maximalizálására, hanem az „észuralom” megvalósítására törekszik (még akkor is, ha ez az észuralom a „felvilágosulatlanok” folyamatos újratermelésén alapul).

A kialakuló posztkommunista társadalmi rend új hatalmi elitjéről tehát nem mondhatjuk el, hogy elsősorban a társadalmi újratermelés folyamatainak hatékony ellenőrzéséből meríti hatalmát. Az új hatalmi elit tagjai úgy kerültek hatalomra, hogy sikerült meggyőzniük az embereket arról: egyedül ők képviselik az „észelveket”, azaz birtokolják azt a tudást, mely képessé tesz a társadalmi újratermelési folyamatok irányítására. Az uralom e kulcsfontosságú elemét „menedzserizmusnak” nevezzük, s jellemzésére dolgozatunk első részében teszünk kísérletet. A „menedzserizmus” mindazonáltal az „új osztály” uralmának nem a leglényegesebb, csupán a legszembevetőbb eleme. A posztkommunista társadalom legjellegzetesebb vonása a műszaki, a tudományos és a humán értelmiség különböző frakcióinak a történelemben egyedülálló szövetsége, melyet feltételezett közös érdekeik s az ennek alapján kidolgozott közös ideológia jegyében hoztak létre. Dolgozatunk második részében leírjuk a posztkommunista társadalom osztályszerkezetét, valamint azokat a folyamatokat és ellentéteket, melyek az új hatalmi elit kialakulásához és hatalomra kerüléséhez vezettek.

Az említett folyamatokat Pierre Bourdieu nyomán a „társadalmi tér” változásaiként értelmezzük. A társadalmi tér átalakulása során megváltoznak azok a „jellemzők” (active properties), melyek meghatározzák, hogy mi van társadalmi értelemben fent és lent, illetve távol és közel. Az ember társadalmi térben elfoglalt helyét behatároló jellemzőket a tőketípus: a gazdasági, társadalmi és kulturális tőke fogalmaival ragadjuk meg (Bourdieu 1983). A tőketípusok segítségével különböző társadalmi tereket különíthetünk el az egyes történelmi korszakokban. A tőketípusok különböző kombinációi megszabják, hogy az adott társadalmi rétegződési rendszerben milyen osztályok alakulhatnak ki, és kik tekinthetők pozitívan, illetve negatívan privilegizáltak.

Bourdieu például korunk francia társadalomszerkezetét olyan társadalmi térként jellemzi, melyben elsősorban a gazdasági tőke, azaz az anyagi javak birtoklása határozza meg, hogy az egyén hol helyezkedik el és mekkora utat kell megtennie céljai megvalósítása érdekében. A gazdasági tőke mellett a kulturális és társadalmi tőke is fontos szerepet játszik; az előbbi az iskolázottságot vagy még inkább a „szimbolikus uralmat” és az érvényes kulturális kódokkal való otthonos bánásmódot jelenti, míg az utóbbi elsősorban a társadalmi kapcsolatok sűrűségével írható le. Egyszerűen fogalmazva tehát: a kulturális és társadalmi tőke birtoklása tovább tagolja a gazdasági tőke által

meghatározott osztályokat. Így válik az értelmiség a „domináns osztály alávetett frakciójává”, mivel anyagi javai ugyan korlátozottak, viszont iskolázottsága révén gazdasági kiváltságokhoz juthat.

Ez ésszerű, már-már triviálisnak nevezhető álláspont, amennyiben célunk a modern tőkés társadalom szerkezetének vizsgálata. Bourdieu fogalomrendszere azonban érdekesebb eredményeket kínál, ha társadalmak történeti-összehasonlító vizsgálatára és a társadalmi változások leírására használjuk. Dolgozatunk második részének legfontosabb állítása, hogy a posztkommunista társadalomban a kulturális tőke játssza a legfontosabb szerepet, bár az egyének a gazdasági tőke és a deinstitutionalizált társadalmi tőke birtoklása révén is előnyökhöz juthatnak.³ Véleményünk szerint a posztkommunista társadalom dinamikájának jobb megértéséhez nem a napjainkban végbemenő „privatizációt” kell görcső alá vennünk, hanem azokat a küzdelmeket, amelyek a kommunista rendszerben az iskolázottság, a diploma jelentésének és értékének meghatározásáért folytak. A posztkommunista társadalom folyamatainak megértéséhez nem a gazdasági tőke által uralt és egyelőre még csak célként tételezett kapitalizmus elemzésével juthatunk közel, hanem a korábbi szocialista berendezkedés vizsgálatával. A szocializmus társadalmi terében ugyanis az intézményszerű társadalmi tőke mellett a kulturális tőke is fontos szerephez jutott, olykor az előbbi vetélytársává lépve elő.

A POSZTKOMMUNISTA MENEDZSERIZMUS ELMÉLETE

a) A posztkommunista menedzserizmus kialakulása a privatizáció tükrében. A privatizáció során a tulajdonosi jogok átadása helyett a rendelkezési jogok újraelosztása történik

Kiindulópontunk David Starknak (1992) az „átmenet elméletét” bíráló kiváló tanulmánya. Ebben az írásban Stark kifejti, hogy már maga az átmenet kifejezés is teleologikus. E fogalom előfeltételezi azt, amit a szociológiai vizsgálatnak bizonyítania kellene, nevezetesen azt, hogy a posztkommunista társadalmak mely célállapot felé tartanak. A „tranzitológia” paradigmáján belül dolgozó kutatók kimondva vagy kimondatlanul feltételezik, hogy a kommunizmus összeomlása után a kelet-európai társadalmak szükségszerűen a piaci kapitalizmus és demokrácia Nyugat-Európában és Észak-Amerikában kialakult válfajának megvalósítása felé haladnak. Stark szerint helyesebb, ha a kelet-európai társadalmi-gazdasági változást útfüggő átalakulásként értelmezzük. Más szóval: a posztkommunista társadalmak nem a „szocializmus romjain”, kész minták alapján építik a kapitalizmust, hanem a „szocializmus romjaiból” igyekeznek egy új, működőképes gazdasági rendszert létrehozni.

Nincs persze kizárva, hogy a kelet-európai országok közt lesznek olyanok, melyeknek sikerül közel kerülniük a kapitalizmus nyugat-európai modelljéhez. Végül is, ezt nemcsak az 1989-ben hatalomra

került új politikai osztály tekinti céljának, hanem a posztkommunista országok lakosságának többsége is. Jelen fejtegetéseink során azonban nem a várható jövőre, hanem a már létező intézmények és a társadalmon belül kialakult osztályviszonyok lehető legpontosabb empirikus leírására összpontosítjuk figyelmünket. Bár az átmenet továbbra is a gyakorlati feladatok között szerepel, hogy sikerül-e vagy sem, arra vonatkozóan csak akkor tehetünk előrejelzést, ha az áhított célok helyett a társadalmi aktorok cselekvési feltételeit vizsgáljuk.

Az átmenet elméletének teleologikus szemlélete tehát könnyen arra vezethet bennünket, hogy a rossz kérdést tegyük fel (s tudvalevő, hogy a tudományos kutatás szempontjából egy rossz kérdés még egy téves válasznál is károsabb). Dolgozatunk egyik legfőbb állítása az, hogy a posztkommunizmus elemzői többnyire olyan kérdéseket tesznek fel, melyek bármennyire összefüggnek is a rendszerváltás után kialakult állapotokkal, mégsem világítanak rá a posztkommunista országok valódi társadalmi-gazdasági viszonyaira. A leggyakrabban elhangzó „rossz kérdés” alighanem a tulajdonosi jogok kérdése, amely rendszerint éppen a privatizáció körül folyó vitákban fogalmazódik meg.

A posztkommunizmussal foglalkozó társadalomtudósokat, mint tudjuk, elsősorban az a probléma foglalkoztatja, hogy ki húz hasznot a privatizációból, más szóval, hogy kiktől alakul majd ki a jövőendő tulajdonosi osztály. E társadalomtudósok gyakran vannak párhuzamot a posztkommunista átalakulás és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet között. Azt keresik, kiktől lesznek az új tulajdonosok, az állami vagyont kisajátító nomenklatúrából, vagy a második gazdaságból kinövő kisvállalkozói, kiskereskedői rétegből.

A posztkommunista privatizációnak ez a fajta értelmezése, részben legalábbis, az úgynevezett „piaci átalakulás” elméletének hatására született. Victor Nee¹ 1989-ben megjelent nagy jelentőségű tanulmányában kifejtette, hogy a Kínában végbemenő piaci átalakulás fő haszonélvezői a közvetlen termelők, belőlük jön létre az új vállalkozói osztály. Nee tehát a fentiekben vázolt második lehetőségre adta le szavazatát. Elméletét azonban a Kína-szakértők és Kelet-Európa-kutatók egyaránt támadták. Ez utóbbiak rámutattak arra, hogy a piaci átalakulás elsőszámú kedvezményezettjei nem a közvetlen termelők, hanem az egykori kommunista káderek. A hajdani nomenklatúra tagjai politikai hatalmukat kihasználva önmagukat emelték új tulajdonos osztállyá.⁴ A „piaci átalakulás” körül Kelet-Európában is vita folyik. Az itt élő közgazdászok általában arra a következtetésre jutottak, hogy az általuk kialakítani kívánt piaci mechanizmusok haszonélvezői a társadalom rátermettebb tagjai és a vállalkozók lesznek. A kelet-európai szociológusok ezzel szemben kifejtették, hogy az „új polgárság” a hajdani kommunista káderekből jön létre, méghozzá nem sokkal a kommunizmus összeomlása után.

De nem követünk-e el hibát akkor, ha a tulajdonszerzést állítjuk vizsgálódásunk középpontjába? Mi van akkor, ha a privatizáció sui generis folyamat, lényegében különbözik a kapitalizmus-kialakulása-

nak a történelemből már ismert mintáiból? Ha a privatizáció keretében zajló küzdelmek valódi tétje nem a tulajdon, hanem a rendelkezési jog? Véleményünk szerint a kelet-európai privatizáció nem érthető meg a nyugati kapitalizmus kialakulását elemző fogalmak segítségével. A sajátos történelmi körülmények miatt nyugaton csakugyan jelentős tőkekoncentráció ment végbe, és a termelő vagyon tulajdonosai messzemenően befolyásolják a legfontosabb gazdasági döntéseket. Mégsem feltételezhetjük, hogy a kelet-európai privatizáció során mindenekelőtt a tulajdonért folyik a küzdelem, miként azt sem, hogy a posztkommunista országok szükségszerűen a nyugati típusú kapitalizmus által képviselt „jövő” felé haladnak. Egyáltalán nem törvényszerű, hogy Európának ezen a felén kialakuljon egy magántulajdonosi osztály, s ha ki is alakul, nem biztos, hogy ugyanolyan feladatokat tölt majd be, mint nyugati megfelelője. A teleologikus feltételezések helyett tehát inkább arra kell összpontosítanunk, hogy a kelet-európai országokban a kommunizmus összeomlása után létre jött-e egyáltalán egy tulajdonosi osztály, s ha igen, akkor tagjai milyen társadalmi rétegekből kerülnek ki, milyen életpályát futnak be.

Véleményünk szerint azonban a privatizációról másként is lehet, sőt kell gondolkodni. Mi van akkor, ha nem az a legfontosabb kérdés, hogy ki minnek a tulajdonosa? Ha nincs kialakulóban olyan tulajdonosi osztály, mely a legfőbb gazdasági hatalom átvételére készül? Nem elképzelhető-e, hogy a tulajdonosok helyett a menedzserek kerültek a társadalom csúcsára?

Előfordulhat, hogy a magántulajdon előtérbe állításával voltaképpen elveszünk a kicsinyes korrupciók részletei közt. Tudjuk, volt rá példa, hogy politikai kapcsolatai révén valaki több milliós vagyonhoz jutott, és akadtak, akik „bekerítették a közfölkedek”, hogy azokat saját „vadaskertjeikké” alakítsák át. De vajon ez-e a privatizáció legfőbb tanulsága? Véleményünk szerint a privatizációs küzdelmek során egyetlen olyan társadalmi csoport sem lépett színre, melynek sikerült volna magához ragadnia a hajdani állami tulajdont. Ehelyett kialakult egy olyan menedzserelit, amely jelentős magánvagyon híján technikai know-how-jára hivatkozva monopolizálta a termelés kulcstényezőivel való rendelkezési jogot. A menedzserek hatalmi igénye egyrészt a tulajdon körül kialakult bizonytalanságban gyökerezik, másrészt a menedzserek – új keletű hatalmuk legitimálása érdekében – maguk is folyamatosan munkálkodnak e bizonytalanság fenntartásán.

b) A menedzserizmus politikai gazdaságtana

E tanulmány célja olyan pozitív elmélet felvázolása, mely alkalmas a posztkommunista társadalom gazdasági intézményeinek leírására. A „tranzitológiát” bíráló nézetek egyik legfőbb fogyatékosága az, hogy a posztkommunista rendszert negatívan határozzák meg. Azt írják le: mi az, aminek a posztkommunizmus nem tekinthető, illetve arról

számolnak be, hogy miért működésképtelenek e rendszer intézményei, és miért nem valószínű, hogy képesek lennének önmaguk újratermelésére.

Ez a hibája David Starknak a „vegyített tulajdonról” (recombinant property) alkotott, máskülönben kiváló elméletének is. Stark ebben kifejti, hogy a posztkommunista viszonyok közt nincs sem magántulajdon, sem köztulajdon, ehelyett a tulajdonformák egyfajta keveréke: úgynevezett „vegyített tulajdon” jön létre. A tulajdonosi jogok keveredése révén kialakuló új tulajdonforma különbözteti meg a „kelet-európai kapitalizmust” a klasszikus kapitalizmustól. Stark azonban nem beszél arról, hogy a vegyített tulajdonon belül hol húzódik a határ a köz és a magán között, miként nem magyarázza meg azt sem, hogy miért kellene a tulajdonjogok e keverékét állandónak tekintnünk, s miért ne alakulhatna ki végül e sajátos vegyületekből „valódi” kapitalista tulajdon. A „vegyített tulajdon” fogalma tehát csak a posztkommunista rendszer negatív jellemzésére képes, kimondva, hogy az se kapitalistának, se szocialistának nem nevezhető.

Stark azt fejtegeti, mi az, aminek a posztkommunizmus nem tekinthető, ezzel szemben a „kereskedelmi kapitalizmusról” szóló elméletében Michael Burawoy azt mutatja be, hogy miért nem működőképes a posztkommunista gazdaság (Burawoy-Krotov 1992). Burawoy voltaképpen azt állítja, hogy a posztkommunista átalakulás nem változtatta meg a tulajdoni viszonyokat a termelő szférában (ebben az elméletben is „vegyület” jön létre, csak ezúttal az egyes szférák között), csupán létrehozta a „kereskedelmi tőke” különböző formáit. E folyamatok eredményeként végül kialakult egy élősködő, pazarló, felhalmozásra képtelen tulajdonforma, amely a termelőtőke „kizsákmányolásán” és a vele űzött pénzügyi manipulációkon kívül semmi másra nem képes. Amennyiben ez igaz, a posztkommunista rendszer nem fogja magát újratermelni. S homályban marad, hogy a „kereskedelmi kapitalizmus” elmélete a posztkommunista rendszer összeomlását vagy a kapitalizmusba való átmenetet jósolja-e.

Az átmenet eszméjéből fakadó teleologikus látásmód buktatóit tehát nem könnyű megkerülni. Ez csak egy olyan pozitív elmélet segítségével sikerülhet, mely megmagyarázza, hogy mi tartja össze a gazdasági intézmények új rendszerét, s miképp lesznek képesek ezek az új intézmények önmaguk újratermelésére. E tanulmányban kísérletet teszünk a posztkommunista menedzserizmus elméletének legalább alapvonalakban történő felvázolására. A rendszer legfőbb jellemzőit az alábbi táblázatban mutatjuk be, összehasonlítva a posztkommunista menedzserizmus, a szocialista-redisztributív gazdaság és a tőkés piacgazdaság intézményeit.

A posztkommunista menedzserizmus jellemzői

Társadalmi forma	Gazdasági koordinációs mechanizmus	Tulajdonviszonyok
Államszocializmus	Redisztribúció	Az állami tulajdon vagyoni vákuumhoz vezet; a döntéshozói hatalom a redisztribútorok kezében összpontosul.
Posztkommunista menedzser-kapitalizmus	Piac	Diffúz tulajdonviszonyok, személyes magántulajdonosok nélkül; a döntéshozói hatalom a menedzserek kezében összpontosul.
Magántulajdonosi kapitalizmus	Piac	Személyes magántulajdonosok vagy tulajdonosi csoportok, akik gazdasági döntéshozói hatalmukat tulajdonosi helyzetükkel legitimálják.
Fejlett menedzser-kapitalizmus	Piac	Bár a tőketulajdon koncentrációja tovább folytatódik, a gazdasági hatalmat valójában a menedzserek gyakorolják.

Első tétel: A posztkommunista gazdaságot diffúz tulajdonviszonyok jellemzik. Egyelőre legalábbis nem tudjuk megnevezni azokat az egyéneket vagy az egyéneknek azokat a csoportjait, akik elegendő tőketulajdonnal rendelkeznek ahhoz, hogy a gazdasági döntéshozói folyamatokat tulajdonosi minőségükben befolyásolni tudják. A külföldi tőke beáramlása – a nyugat-német tőke által kolonializált Kelet-Németország kivétel⁵ – egyetlen országban sem volt olyan mértékű, hogy pótolni tudta volna a nem létező hazai tőkét. Diffúz tulajdonviszonyok alakultak ki, Csehországban például a privatizációs utalványokkal üzletelő befektetési alapok révén, Magyarországon és Lengyelországban pedig a vállalatok, az állami tulajdonú bankok és a privatizációs ügynökség között létrejövő kereszttulajdonlás következtében, amely az említett két országban az úgynevezett a „spontán” privatizáció eredményeként jelent meg. Mindazonáltal – függetlenül attól, hogyan jöttek létre – valamennyi országban a diffúz tulajdonviszonyok képezik a menedzseri hatalom anyagi bázisát.

Második tétel: A történelem iróniája, hogy ezeket a diffúz tulajdonviszonyokat maga a „privatizáció”, azaz a magánosítás hozta létre. A privatizáció megszüntette ugyan a központi redisztributív hatalomnak az állami vállalatok fölött gyakorolt rendelkezési jogát, ám e vállalatokat nem adta magánszemélyek tulajdonába. Az állami vállalatok fölötti rendelkezési jogot a privatizáció a vállalatvezetés kezében hagyta. Ebben az értelemben tehát a privatizáció fogalmának használata *félrevezető*, a folyamatot helyesebb lenne „decentralizáci-

ónak” nevezni. A privatizáció végső soron még a korábbinál is áttekinthetlenebb tulajdonviszonyokat hozott létre. Ez azonban nem a menedzserek előre kidolgozott terve szerint történt így, hanem a privatizáció körül zajló küzdelmek szándékolatlan következményeként. Elképzelhető, hogy az államosított gazdaságot nem is lehetett volna másképp megreformálni. A szocialista reformok késői szakaszában számos közgazdász vélte úgy, hogy az államosítás visszafordíthatatlan folyamat, feltéve, hogy az adott ország nem számíthat olyan jelentős tőkebeáramlásra, mint a hajdani Német Demokratikus Köztársaság. A köztulajdon magántulajdonná alakítása a vállalati szektorban alighanem még akkor is lehetetlen, ha netalán végbemegy az „eredetinel is eredetibb” (és meglehetősen embertelen) tőkefelhalmozás.⁶

Harmadik tétel: A tulajdon szétterülése univerzális jelenség, de a tulajdonos polgársággal rendelkező tőkés társadalmakban a folyamatnak szigorú korlátai vannak. A posztkommunista menedzszerizmusban viszont a tulajdon szétterülésének nincsenek korlátai. Mintegy fél évszázaddal ezelőtt a társadalomkutatók a tulajdon szétterüléséből következettek a menedzszer-kapitalizmus kialakulására, még ha fejtegetéseikkel kissé talán el is vetették a súlykot. Bár a nyugati tőkés rendszerben csakugyan elindult a tulajdon szétterülésének folyamata, a menedzszerizmus, mint bírálói rámutattak, alábecsülte a tulajdonos polgárság hatalmát és befolyását. A jelen tanulmány szerzői nem értenek egyet a menedzszer-kapitalizmus eszméjének azon képviselőivel (pl. Burnham), akik a menedzserekben a fejlett nyugati tőkés társadalom „új osztályát” ünneplik. E teoretikusok azt állítják, hogy a menedzserek képesek elragadni a tulajdonosoktól az „osztályhatalmat” és ellenőrzésük alá vonni a többlet kisajátítását és elosztását. Véleményünk szerint e kijelentés nem állja meg a helyét Kelet-Európát illetően, ahol a menedzserek hatalmát jelentősen korlátozzák egyfelől az országos és nemzetközi pénzüzetek, másfelől maga az állam. Dolgozatunk következtetései ennél jóval szerényebbek: *a posztkommunista társadalmakban a menedzsereknek nem kell megküzdniük egy erős tulajdonos polgársággal.*

Negyedik tétel: A posztkommunista országokban a menedzsereknek, bármilyen nagy hatalmúak legyenek is, nem feltétlenül érdekük, hogy személyes magántulajdonosokká váljanak. (Ami azt illeti, e kijelentés nemcsak a menedzserekre, hanem a társadalom más aktoraira is igaz.) Ezekben a gazdaságokban olyan nagyfokú a bizonytalanság, hogy az emberek visszariadnak a kockázattól és nem tartják ésszerűnek, hogy tulajdont szerezzenek. Ilyen viszonyok közt a gazdasági döntéshozók helyesebbnek tartják, ha a vállalkozói kockázat nagy számú tulajdonos között oszlik meg, s különösen fontos, hogy e tulajdonosok között legyenek olyan állami intézmények, állami pénzüzetek vagy privatizációs ügynökségek, melyek kudarc esetén képesek kihúzni a bajból az érintett gazdasági szervezeteket. David Stark szerint a posztkommunista privatizáció során a terheket és az erőforrásokat elválasztják egymástól. A terheket az állami költségvetés vál-

lára rakják, az erőforrásokat pedig magánkézbe adják (Stark 1996). A menedzserek, még ha rendelkeznek is a cégvásárláshoz szükséges magánvagyonnal (ami nem valószínű), ésszerűbbnek tekintik az irányításuk alatt álló vállalat tulajdonjogát a bankok, más vállalatok vagy az alkalmazottak kezében hagyni, míg magukat tulajdonosi részese-dés helyett inkább magas fizetésekkel jutalmazták.

Ötödik tétel: Tekintettel a nagyfokú gazdasági bizonytalanságra ésszerűnek tűnik, hogy a menedzserek megpróbáljanak „több lábon állni”. A privatizáció során számos menedzser szerzett magánva-gyont, ám e vágyon rendszerint szerény mértékű, és nagyon kevesen vannak, akik az irányításuk alatt álló vállalatban vásároltak tulajdon-részt. A vállalatvezetők az 1980-as évek vége óta inkább arra töre-kedtek, hogy saját vagy családtagjaik neve alatt kisebb alvállalkozá-sokat hozzanak létre (Stark 1992). A menedzserek az általuk irányí-tott cégek legjövődelműbb tevékenységeit juttatták saját alvállalko-zásaiknak, sőt az is előfordult, hogy az anyavállalat legértékesebb ágazatait áron alul eladták a tulajdonukban lévő alvállalkozásnak. Ám az, hogy egy vállalatvezető csakugyan feladja igazgatói állását, s főfoglalkozásként saját minivállalatát igazgassa, kivételes esetnek látszik. Az ok érthető: miért adná fel *nagy* hatalommal járó menedzseri pozícióját azért, hogy egy maroknyi alkalmazottat foglalkoz-tató *kis*vállalkozás tulajdonos-igazgatója legyen? Miért akarna az új „uralkodó osztály” tagja helyett egyszerű „kispolgár” lenni? A két pozíció egyidejű megtartása ráadásul rendkívül előnyös, főleg, ha az alvállalkozás névleg a menedzser házastársának tulajdonában van. A vállalatvezető így tovább játszhatja azt a sajátos posztkommunista játékot, melynek célja a „tőke privatizációjával egyidejűleg a terhek államosítása”. A vállalatvezetőknek ugyanakkor az is érdekükben áll, hogy ne csupán menedzserek legyenek. A posztkommunista orszá-gokban a gazdasági vezetői elit szorosan összefonódik a politikai elit-tel, ezért a kelet-közép-európai menedzserek jobban függenek a poli-tikai vezetéstől, mint nyugati társaik. A posztkommunista országok-ban az államapparátusnak továbbra is hatalmában áll vállalatvezető-ket kinevezni vagy leváltani, hiszen közvetve vagy közvetlenül az állam továbbra is tulajdonosa ezeknek a cégeknek. A menedzserek tehát bölcsen teszik, ha a politikai vezetésnek való kiszolgáltatottsá-gukat saját tulajdonú magánvállalkozásaikkal ellensúlyozzák.⁷

Hatodik tétel: A menedzserizmus nem csupán egy kiszámíthatatlan pénzügyi környezetben alkalmazott racionális stratégia. A menedzse-rek hatalmi igényeiket a bizonytalanság folyamatos *problematizálásával* legitimálják.⁸ A központi újraelosztásos gazdaságban maguk a válla-latok és a vállalatvezetők számítottak „bizonytalansági tényezőnek”, mellyel szemben a megfelelő tervezés és a szigorú ellenőrzés volt hivatva megteremteni a biztonságot. A központi tervezők a „bizony-talanság csökkentése” révén voltaképpen saját ingaatag helyzetüket igyekeztek megszilárdítani úgy, hogy bizonytalanságukat mintegy a vállalatok és vállalatvezetők nyakába varrták. Így jött létre a bizony-talanság áthárításának egyoldalú folyamata, mely a készletek elosztá-

sával párhuzamosan működött. A posztkommunista rendszerben immár a menedzserek kerültek olyan pozícióba, hogy helyzetük bizonytalanságát az államra és az alkalmazottakra háríthatják. Az új gazdasági berendezkedésben az alkalmazottakat bizonytalansági tényezőnek tekintik, ezért a menedzserek által kidolgozott kritériumok szerint választják ki, majd ellenőrzik és felügyelik őket. Az állam a vállalkozások jogi és pénzügyi környezeteként jelenik meg, ezért a pénzügyi vezetők igyekeznek minél szigorúbb ellenőrzésük alá vonni az állami költségvetést, amely néhány évvel ezelőtt még a központi redistribúciót szolgáltatta.

Hetedik tétel: A posztkommunista menedzserizmus kulcsfigurája, legjellegzetesebb képviselője nem az ipari vállalatvezető, hanem a *pénzügyi menedzser*.⁹ A bankigazgatók, a befektetési alapok vezetői, a pénzügyminisztériumi szakértők, az IMF és a Világbank tanácsadói, a külföldi és nemzetközi pénzügyi cégek szakemberei a posztkommunista korszak valódi főszereplői. Hatalmuk forrása nem az irányításuk alatt álló bankokban vagy az ezek által vezetett vállalatokban szerzett tulajdonrész. A pénzügyi menedzserek hatalma „kulturális tőkékön” alapul: képességükön, hogy elsajátítsák azt a tudást, mely a nemzetközi kapitalista rendszerben való eligazodáshoz szükséges. Ezek a pénzügyi tanácsadók, akik a szocializmusban különböző egyetemeken, kutatóintézetekben és kormányhivatalokban dolgoztak, kilépve a sűrke jelentéktelenségből a posztkommunizmus főpapjaivá váltak. E minőségükben sikerült elhítenniük a társadalommal, hogy ők valami sajátos, mások számára hozzá nem férhető titkos tudás birtokosai, mely hivatottá teszi őket arra, hogy menedzseljék a költségvetési hiányt, tárgyaljanak a nemzetközi hitelek felvételéről, meghatározzák a valutaárfolyamokat és a forgalomban lévő pénz mennyiségét. Mi több, e szakemberek saját állításuk szerint még arra is képesek, hogy az említett pénzügyi tényezőket a gazdasági növekedés és az életszínvonal emelésének szolgálatába állítsák. A pénzügyi vezetők e tudásukra hivatkozva rendkívüli hatalomra tesznek szert, mely a kelet-európai mércével mérve magasnak mondható fizetésükben is tükröződik.

Nyolcadik tétel: Az a tudás, melyen a pénzügyi vezetők szakértelmé alapul, az a világnézet, melynek nevében társadalmi hatalmukat gyakorolják nem más, mint a „*monetarizmus*”, a *posztkommunista menedzserizmus uralkodó ideológiája*. Az új menedzser-elit számára a monetarizmusnak ugyanaz a funkciója, mint ami a szocialista uralkodó rend esetében a marxizmus-leninizmusé volt. Érdekes analógiákat fedezhetünk fel a monetarizmus és a marxizmus szerkezete között is. A marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is *holisztikus* világképet nyújt, nincs az életnek olyan szférája, melyet ne befolyásolna, s amelyet eszközeivel ne lehetne szabályozni. A marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is *egyszerű és gyors megoldásokat* kínál: az eredmények „öt száz napon belül”¹⁰ várhatók. A kommunisták forradalmának a monetaristák sokkterápiája felel meg. Azt állítják, hogy néhány egyszerű eszköz bevetésével (a költségvetési hiány

csökkentésével, az inflációs ráta, a valutaárfolyamok és a kamatlábak megfelelő szinten tartásával) – rövid, csak átmeneti szenvedés után – az egész gazdaság, sőt az egész társadalom talpra állítható. A monetarizmus továbbá, a marxizmushoz hasonlóan, *univerzalisztikus* eszme. A szebb jövő nemcsak hogy hamarosan elérkezik, de mindenki egyformán részesül majd áldásaiból. A pénzügyi feyelemből származó gazdasági növekedés eredményei mindenkihez leszívárognak majd, még akkor is, ha az átalakulásnak kezdetben lesznek vesztesei. A monetarizmus morálisan *magasabb rendű* mint ellenideológia. Aki nem ért egyet a monetarista intézkedésekkel, az nemcsak téved, hanem bűnt követ el. A monetarizmus bírálói etikai vétséget követnek el: populisták, demagógok, felelőtlenek, sőt titkon feltehetően kommunisták. Érdekes analógiákat fedezhetünk fel a régi jó Új Baloldal és az Új (neoliberális) Jobboldal, a régi új osztály és az új Új Osztály között. Nem meglepő tehát, ha a képviselők közt is van némi átfedés. Végül, a marxizmushoz hasonlóan a monetarizmus is *nemzetközi ideológia*, a rá jellemző gondolkodásmód ma már az egész világon uralkodóvá vált. A monetarizmus internacionális hegemoniája különösen szilárd és széles alapot teremt a menedzserek hatalmához.

Kilencedik tétel: A monetarizmus – túl azon, hogy egyfajta tudást vagy ideológiát képvisel – *politikai technológia* is, mely rendkívül hatékony hatalomgyakorlást tesz lehetővé. Bár a pénzügyi menedzserek hatalma nem annyira célra irányult, mint a redisztribútoroké volt, törekvéseik nem kevésbé merészek. Nincs olyan ember a világon, aki kibújhatna a pénzügyi feyelem vagy pénzügyi reform hatásai alól. Ez képezi tehát a politokrácia és a menedzserek szövetségének alapját. Mindketten arról álmodnak, hogy az eljövendő „politikamentes” politika jegyében tisztán monetáris eszközökkel irányítsák a társadalmat, megszabadulva a kommunista korszak gyűlölt „politikai trükkjeitől”.

Tizedik tétel: A posztkommunista menedzszerizmus életképes rendszer, nem feltétlenül átmeneti jelenség. Először is, a posztkommunista országokban a menedzsereknek nincs erős vetélytársuk. Az egykori redisztribútorok, az államszocializmus uralkodó rendje diszkreditálódott, s többé nem gyakorol hatalmat a menedzserek fölött. Ugyanakkor nem alakult még ki számottevő befolyással rendelkező tulajdonos polgárság. Ráadásul a privatizáció, amely erősen érdekeltté tette a menedzsereket az új rendszer fenntartásában, szövetséget hozott létre a pénzügyi és a termelő szféra vezetői, valamint a politikai elit között. A monetarizmus mint politikai eszköz tehát erősíti a menedzserek alkupozícióját a politokráciával szemben, a monetarizmus mint ideológia pedig rendkívül vonzó a „felvilágosultak”, vagyis az új hatalmi elit tagjai számára, akik az „ész uralmának” elkötelezett hívei.

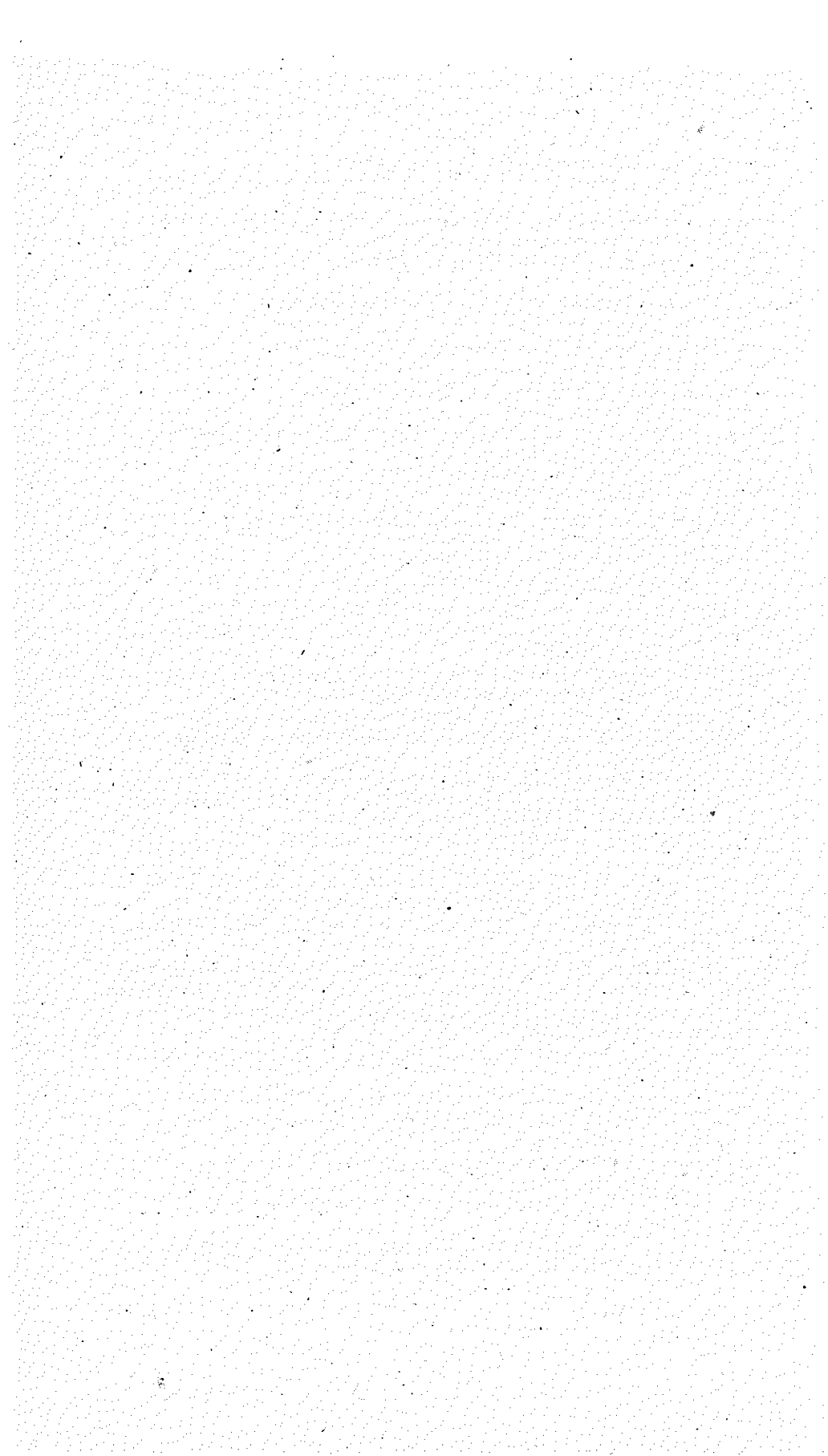
JEGYZETEK

- ¹ Habermas meglehetősen gyakran használja a „rekonstrukció” kifejezést, amelyen azt érti, hogy alkotóelemeire szedünk, majd újraépítünk egy elméletet vagy egy fogalmat. A rekonstrukció tehát nem pusztán alkalmaz vagy helyesbít egy meglévő teóriát, hanem annak elemeiből valami egészen újat hoz létre.
- ² A tőke institucionalizálásáról lásd Bourdieu 1983.
- ³ A társadalmi tőke az általunk használt általános értelemben nem feltétlenül institucionalizált. A kommunizmus idején azonban a politikai tőkévé váló társadalmi tőke a párttagság révén nagymértékben intézményesült, hogy a posztkommunista átalakulás idején ismét a személyes kapcsolatok rendszerévé deinstitutionalizálódjék.
- ⁴ Lásd Nee 1989. A Nee-t bíráló Kína-szakértők közül lásd: Walder 1995; Yanjie Bian–John Logan 1996. A Nee-t bíráló Kelet-Európa-kutatók közül lásd Róna-Tas Ákos 1994.
- ⁵ E szó használata nem jelent értékítéletet. A keletnémet átmenet sikeresnek tekinthető: a hajdani Német Demokratikus Köztársaság Európa legdinamikusabban fejlődő régiója. E siker azonban csak a nyugatnémet tőke nagymérvű beáramlása következtében vált lehetővé.
- ⁶ Tardos Márton, vezető magyar közgazdász már 1984-ben kidolgozta reformforgatókönyvét, mely az állami vállalatok tulajdonjogát számos, egymással versengő befektetési bank kezébe adta volna. Amikor Szelényi Iván egy interjúban azt kérdezte Tardos Mártontól, hogy e reform nem a „kapitalizmus restaurációját” jelentené-e, Tardos nemmel válaszolt és kijelentette, hogy az egyszer már végrehajtott államosítás visszafordíthatatlan, a köztulajdontól nincs visszaút a magántulajdonhoz. Bár Tardos később a privatizáció egyik legelkötelezettebb hívévé vált, könnyen meglehet, hogy korábbi véleménye volt helytálló. Mind a magyarországi, mind a lengyelországi tulajdonreform közel áll Tardos elképzeléseihez: a tulajdon olyan bankok kezébe kerül, melyek végső soron köztulajdonban vannak vagy legalábbis állami ellenőrzés alatt állnak.
- ⁷ Ezúton mondunk köszönetet Hankiss Elemérnek, aki magánbeszélgetéseink során emlékeztetett arra a sajátos körülményre, hogy a posztkommunista társadalmakban a gazdasági vezetők jelentős mértékben függnek a politikai elitől.
- ⁸ A problematizálás fogalmáról lásd: Michel Foucault 1984: 14–24.
- ⁹ Stark egyik tanulmánya (1996), mely az 1990-es évek elején Magyarországon végbemenő bankkonszolidációs folyamatot elemzi, érdekes megállapításokat tesz a pénzügyi szektor döntő szerepéről.
- ¹⁰ A szovjet közgazdászok azt ígérték, hogy a piacgazdaságba való átmenethez mindössze ötszáz napra lesz szükség.

HIVATKOZÁSOK

- Berle, Adolf-Gardiner Means 1968 [1931] *The Modern Corporation and Private Property*. New York: Harcourt, Brace and Yovanovich
- Bian, Y.-J. Logan 1996. Income Inequality in Tainjin: 1978–1993. *American Sociological Review* (forthcoming)
- Bourdieu, Pierre 1983. The Forms of Capital. In: John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York
- Bourdieu, Pierre–Claude Passeron 1977. *Reproduction in Education, Society and Culture*. London

- Burawoy, Michael-Pavel Krotov 1992. The Soviet Transition from Socialism to Capitalism. *American Sociological Review*, 57, 16-38.
- Burnham, James 1962 [1941] *The Managerial Revolution*. Bloomington: Indiana University Press
- Domhoff, G. Williams 1967. *Who Rules America?* Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall
- 1970. *The Higher Circles: the Governing Class in America* New York: Random House
- 1986. *Who Rules America Now? A View from the 1980's*. New York: Simon and Schuster
- Ehrenreich, Barbara-John Ehrenreich 1977. The Professional-Managerial Class. *Radical America*, March-April, 7-31.
- Fligstein, Neil 1990. *The Transformation of Corporate Control*. Cambridge: Harvard University Press
- 1995. Networks of Power or the Finance Conception of Control? *American Sociological Review*, 60, 600-503.
- Foucault, Michel, 1978. *The History of Sexuality*. New York
- 1984. *The Use of Pleasure* London: Penguin Books
- Galbraith, John K. 1971. *The Industrial State* New York: Mentor
- Gouldner, Alvin 1979. *The Future of Intellectual As and the Rise of the New Class* Oxford: Oxford University Press
- Granovetter, Mark 1985. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 481-510.
- Hankiss Elemér 1990. *East European Alternatives* Oxford: Clarendon Press.
(Hankiss Elemér 1989 *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1989)
- Martin, Bill-Iván Szelényi 1988. Theories of Cultural Capital and Beyond. In: Ron Eyerman-Thomas Soderquist (eds.) *Intellectuals, Universities and the State*. Berkeley: University of California Press, 16-49.
- Mizruchi, Mark 1982. *The American Corporate Networks, 1904-1974*. Beverly Hills, CA: Sage
- Mizruchi, Mark-Michael Schwartz 1987. *Interorganizational Relations: The Structural Analysis of Business*. Cambridge: Cambridge University Press
- Nee, Victor 1989. A Theory of Market Transition. *American Sociological Review*, 56, 663-681.
- Róna-Tas, Ákos 1994. The First Shall be the Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism. *American Journal of Sociology*, 100, 40-69.
- Stark, David 1992. Path Dependence and Privatization Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 6, 17-51.
- 1996. Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101.
- Szelényi Iván-Szelényi Szonja 1990. Az elit cirkulációja? *Kritika*, 9, 8-10.
- Szelényi, Iván-Szonja Szelényi 1995. Circulation and Reproduction of Elites in Post-Communist Transformation. *Theory and Society*, 24.
- Veblen, Thorstein 1963 [1919] *The Engineers and the Price System*. New York: Harcourt and Brace
- Walder, Andrew 1995. Career Mobility and the Communist Party Order. *American Sociological Review*
- Zeitlin, Maurice 1974. Corporate Ownership and Control: the Large Corporation and the Capitalist Class. *American Journal of Sociology*, 79, 1073-1119.



CS. KISS LAJOS-GALLÓ BÉLA

A politikai imázs mint esztétikai és gyakorlati probléma¹

A PÁRT MINT IDENTIFIKÁCIÓS PROBLÉMA

Bármely párt imázsának problematizálása során az elemzőnek először is azzal kell tisztában lennie, hogy a párt ösztönös és/vagy tudatos önábrázolási teljesítményeiben kiformálódó arculat még nem minden. Egy párt ereje és létezésének tartóssága ugyanis nem csupán imázs-teljesítményeinek függvénye. Joggal vetődik fel tehát a kérdés: vajon mitől nevezhetünk valamely pártot erős pártnak, azaz mik a tartós pártpolitikai létezés konstitutív feltételei? Huntington² szerint az erős párt címére pályázó politikai szereplő három feltételnek kell hogy eleget tegyen. Az *első* feltétel szerint a pártnak képesnek kell lennie arra, hogy túlélje első, alapító vezetőjét, illetve vezetőit. Ez annyit jelent, hogy a megalapítás és szervezés időszakában érvényre jutó – legtöbbször személyes kapcsolatokon nyugvó – viszonyrendszer szükségképpen a politikai szervezet intézményesült pályáin stabilizálódik, vagy éppen hogy nem stabilizálódik. Ekkor voltaképp a mozgalom vagy párt örökzöld dilemmájában kell döntést hozni, és a pártosodás irányában való elköteleződés maga után vonja az *interakcióról a szervezetre*³ történő – az alapítók számára olykor meglehetősen fájdalmas, gyakran személyes konfliktusokkal terhelt, adott esetben egyfajta politikai kudarcként megélt – átmenetet. A párt erejének *második* fokmérője a szervezeti komplexitás és mélység. Az erős pártban a hierarchikusan tagolódó szervezeti egységek funkcionálisan a pártvezetésnek rendelődnék alá, és a politikai döntések a pártvezetés kizárólagos kompetenciájába tartoznak. A szervezeti mélység kritériuma továbbá azt a strukturális helyzetet is jelzi, hogy a párt milyen mértékben képes integrálódni a politikai, illetőleg a

politikai funkcióval is rendelkező szervezetek rendszerébe. (Ez utóbbihoz sorolandók a különböző gazdasági, érdekvédelmi, valamint civil társadalmi szervezetek, illetve különféle érdekcsoportok stb.) Lényeges azonban, hogy ez a kapcsolat *funkcionálisan* ne mossa össze a pártot az említett szervezetekkel, másfelől ne csupán egy vagy néhány szervezettel jelentsen tartós viszonyt, mert ez esetben a párt az adott szervezet(ek) kreatúrájává válhat. Egy ilyen konstelláció ugyanis szükségképpen maga után vonja a politikai mozgáster beszűkülését, továbbá az érdekinTEGRÁLÓ funkció ellehetetlenülését, ami persze – hisz ilyenkor csupán szűk társadalmi érdekek érvényesítéséről lehet szó – szinte automatikusan a tömegebefolyás csökkenésével is együtt jár.

Mármost annak vizsgálata, hogy az SZDSZ miként felelt vagy felelhet meg az előbb értelmezett két követelménynek (illetve feltételnek), nem ennek az írásnak a feladata. Tanulmányunk tárgya az erős párt-mivolt *harmadik* jellemzője, az úgynevezett párt-identifikációnak, vagyis az adott párt normatív önazonossága tisztázásának problémaköre. E problematika döntő mozzanata pedig az, hogy a normatív önazonosság megteremtése nem szűkíthető le az adott politikai alternatíva ideológiai igazolására, s az érvényes értékek argumentatív megnevezésére. A racionális igazolásokat (érveket) ugyanis tudni kell *ábrázolni és előadni* is, már amennyiben a párt egyértelműen és hatékonyan meg akarja magát különböztetni versenytársaitól a szavazatokért folyó harcban. Az identifikációnak tehát szükségképpen részét – pontosabban fogalmazva: egyik legfontosabb funkcionális problémáját – képezi a párt összetéveszthetetlenül eredeti arculatának megjelenítése, vagyis az úgynevezett imázs kiformálása. Éppen ennek a specifikus értelmű összetéveszthetetlenségnek, tehát a politikai eredetiségnek az érzéki-kommunikatív megjelenítésében, más szóval az adott politikai alany *auratikus* jellegű, expresszív önábrázolásában rejlik a politikai mint olyan megkerülhetetlen *esztétikai* problémája. Az összetéveszthetetlenség hatékony megjelenítésének e specifikus funkcionális problémája különösen a polarizált többpártrendszerekben áll fenn (de persze nem csak ott), hiszen az ilyen pártrendszerekben *egy-egy* ideológiai-politikai mezőben viszonylag sok párt verseng a főhataloméért. Mivel a magyar pártrendszer egyelőre ilyen típusú, s kialakulásának kezdeti szakaszában mind a választói magatartások, mind pedig maguk a pártok fölöttébb képlékenyek, ezért kiváltképp elemi érdek az esztétikai probléma hatékony kezelése. Érettebb pártrendszerekben például nem túl gyakori az a jelenség, hogy pártvezetők, prominens tagok, olykor csoportok – ahogyan az Magyarországon ma nem egy esetben előfordul – átlépjenek egyik pártból a másikba, vagy esetleg új pártot alapítsanak. Ez nem csupán arról árulkodik, hogy a pártfejlődés alacsonyabb fokán az egyéni érdekek és a saját ideológiai önértelmezés nyilvánvalóan megelőzheti a pártlojalitást, hanem arról is, hogy a politikai szervezet céljának és kommunikatív logikájának (ti. specifikus nyelvjátékának) *intézményesült* leválása a tagok motivációs rendszeréről, szubjektív élmény-

világáról, valamint interaktív érintkezéseik esetlegességéről még egyáltalán nem lezárult folyamat. S feltehetőleg az interakció és szervezet kommunikatív logikáinak eme diffuzitása a felelős azért, hogy a politikai színpad főszereplőiként fellépő pártok alulértékelik, vagy csupán időszaki kampányfeladatként, avagy egyenesen öntudatlanul kezelik az esztétikai problémát. Írásunk tárgya tehát az SZDSZ identifikációs problémájának e harmadik funkcionális szintje, azaz a párt imázsa, már csak azért is, mivel úgy tűnik, hogy a szabad demokráta pártja az előbb említett hibák mindegyikét gyakorolja.

AZ IMÁZS-PROBLÉMA ÉRTELMEZÉSÉNEK ELMÉLETI PERSPEKTÍVÁJA ÉS ALAPFOGALMAI

Annak érdekében, hogy az SZDSZ politikai arculatának kifformálódásáról és lehetséges változási-változtatási irányairól szóló elemzésbe ne kerüljenek elméleti-fogalmi tisztázatlanságok, mindenekelőtt azt az elméleti perspektívát és azokat az elemzési eszközöket célszerű meghatározni, amelyek segítségével a párt imázis-problematikáját vizsgáljuk. Megítélésünk szerint az elméleti általánosság szintjén az *imázs kérdése az identifikáció egyik funkcionális problémájaként* értelmezhető. Az elsőként tisztázandó probléma tehát maga az identifikáció fogalma.

Értelmezésünkben az identifikáció bármely párt megszerveződésének és tartós politikai létezésének koncepcionális és gyakorlati szinten egyaránt felvetődő problémája. Sikeres megoldása azonban nem merülhet ki a „hordozott” és képviselni szándékozott érdekek argumentatív megnevezésének meglehetősen egyszerű feladatában. Sőt, még annak a lényegesen bonyolultabb kérdésnek a megválaszolásában sem, hogy az adott párt ideológiájában és programjában előnyben részesített értékek alapján miként lehetséges a többnyire divergáló érdekek szelektív összehangolása. Az a párt, amelyik beéri ezzel, vagy akárcsak a szelektív érdeklarmonizáció folyamánként meghatározott stratégiai célok, illetve a megvalósításukra ajánlott eszközrendszer pusztán *racionális igazolásának érveivel*, s ezzel elintéztnek véli az identifikáció problémáját, az – elsősorban a saját szempontjából – sajnálatos tévedésbe esik. A politikai-morális önazonosság megteremtése ugyanis nem szűkíthető le a *kognitív és normatív érvényesség* dimenziójára⁴, a kívánatos cél/eszköz-meghatározások és következménymérlegelések „igazságának” és „helyességének” legitimációira – ami persze nem azt jelenti, hogy érdemes lenne ezektől eltekinteni. Am elemi történelmi tapasztalatok igazolják, hogy csupán ezek révén egy mégoly jól kidolgozott és határozott egyértelműséggel képviselt politikai-ideológiai alternatíva sem válik automatikusan a párt identitásának „magjává”, a belső és külső igazodás, a tőle való lehetséges elhatárolódás vonatkozási pontjává. Vagyis az „igazság” és „normatív helyesség” diszkurzív felmutatásán túl kell még valami, ami azt a bizonyos „belső centrumot” – ha nem is egy-

magában – megteremti, illetve mindenképp szükséges hozzá. Ez a valami pedig nem más, mint az a folyamat, melynek során a politikai alany (jelen esetben a párt) *dramaturgiailag hiteles önábrázolása*⁵ révén – azaz nem csupán racionális érvelni-tudásának meggyőző, hanem önmegjelenítésének elhithető erejénél fogva is – képes tartósan gyökeret verni a megszólított társadalmi osztályt, réteget, csoportot alkotó egyének érzelmi-indulati háztartásában, szubjektív világuk diffúz élményösszefüggéseiben. Ergo, az ajánlott politikai-ideológiai alternatívára vonatkozó szubjektív érvényességi (legitimitási) képzetek, meggyőződések politikai generálásának problémájáról van szó. Nem teszünk falrengető felfedezést, amikor megállapítjuk: az elfogadó és támogató cselekvések motivációs hátterének, a legitimitésként tartásnak mint beállítódásnak a kialakítása, s az elért egyetértés tartós rögzítése az élményben a hitelesség érvényességét is igényli, ami viszont csakis a sikeres szimbolikus önábrázolás eredménye lehet. A politikában e nélkül tartós „liaison” nehezen képzelhető el! Az identifikációs folyamat komplexitását tehát tovább fokozza az a körülmény, hogy a politikai alany az igazság és helyesség mellett a hitelességre támasztott érvényességi igényvel is fel kell lépnie, amely a kognitív és normatív dimenziót értelemszerűen az esztétikai mozzanattal teszi teljessé. Ez csupán annyit jelent, hogy a politikai alany minden kommunikatív megnyilvánulása ontikusan az expresszív-szimbolikus önmegjelenítés kontextusába ágyazódik, s ettől a tényszerűségtől eltekinteni egész egyszerűen lehetetlen. Amennyiben egy párt (vagy politikus) mégis ignorálni próbálja ezt, pályafutása nem lesz hosszú életű. Sőt, már e dimenzió könnyed kezelése is politikai diletantizmusról árulkodik, s az érintett veresége többnyire előre borítékolható.

Az eddigieket összefoglalva: az identifikációs folyamat harmadik – a hitelességre támasztott érvényességi igény kommunikációját és beigazolódását lehetővé tevő expresszív-szimbolikus – dimenziójában lokalizálható a „hatalom” avagy a politika esztétikájának problematikája, amely aztán az imázs és a stílus fogalmaival írható körül és értelmezhető. A politikai kommunikáció esztétikai dimenziójában a politikai alany „hitelességének” legitimációja pedig a dramaturgiai cselekvés struktúrájának és kommunikatív logikájának megfelelően játszódik le.⁶

Amikor tehát a dramaturgiai cselekvés szabályainak megfelelően a politika a társadalom nyilvános terein felállítja a maga színpadát, s berendezi színházát, az előadást megelőző legfontosabb kérdés minden politikai alany szájából így hangzik: „Mi az, amit hitelesen, tehát tartós (ti. a motivációs hátteret stabilizáló) meggyőződések kialakító, elhithető erővel kell megjelenítenem?” A válasz kézenfekvőnek tűnik: az ajánlott, programatikusan is megfogalmazott politikai-ideológiai alternatívát, amely – érveinek inherens meggyőző erejénél fogva, mert ezen érvek úgymond „ésszerűek” és „helyesek” – „önmagáért és önmagától beszél”, s akár a Szentírás a hívő lelkéhez, közvetlenül szól a címzetthez. Az a feltevés azonban, hogy a szöveg

mintegy önmagát ajánlja és racionális (diszkurzív) megformáltsága révén közvetlenül képes önmagát elfogadtatni a címmel – mint valami, ami önmagában is elismerésre és egyetértésre méltó – nem más, mint az intellektualizmus makacsul ismétlődő tévedése. A politikatörténet tapasztalatai szerint az effajta racionalizmus legfeljebb a csak nagyon egyértelműen kiélezett, úgynevezett osztályharcos konszolidációban számíthat a pusztá érve „esztétikájára”, vagyis az érvnek – az érvelőtől kvázi független – inherens elhithető, meggyőző erejére. S ez persze eleve abszurdum, mivel a szöveget mindig értelmezően beszélgetik, ráadásul nem csupán megszólaltatják, hanem folyton meg is jelenítik, vagyis előadják a szimbolikus önábrázolás gesztusaiban és gesztusaival. Hermeneutikai közhelyként megfogalmazva e tényállást: a textus mindenkor az olvasó-előadó személyiségére mint értelemadó és értelemértelmező kontextusra vonatkoztatott. Ezen túlmenően a szövegnek a személyiség általi értelmező beszélgetése – történjen bár ösztönösen – megkerülhetetlenül a drámai előadás szabályainak megfelelő formában játszódik le a politika színpadán. S az, aki a szöveget „beszéli” vagy „beszélni hagyja”, illetve szimbolikus megjeleníti, mindig a saját őszinteségével kell hogy garantálja a mondott és ábrázolt szöveg „hiteletét”. A szöveg tehát korántsem csupán önmagát ajánlja önmön hitelességének biztosítékaként, hanem ajánlóját, a politikai alanyt, a hatalom jelenlegi vagy leendő birtokosát. Hiszen némi túlzással, de nem túl messze az igazságtól: a szava-zó nem az árura, sokkal inkább az eladóra voksol.

S bár az őszinteség mint olyan nem kommunikálható – pontosabban a kommunikációba való belebocsátkozás előfeltételeként magában a kommunikációban nem tematizálható⁷ –, közvetve mégis felmutatható a politikai alany szimbolikus önábrázolásaiban, aki a szöveg mondójaként és megjelenítőjeként saját őszinteségének pecsétjével igazolja vissza a szöveg „hitelességét”. Csak így, ti. a bizalom evidenciájának megteremtésével érhető el az a többelhatás, melynek révén az ideológiai-politikai ajánlat a publikum számára élményszerűen – „zsigerileg” – átélhető életösszefüggésként is konkretizálódik. Hiszen az érvényességi képzeteken alapuló tartós egyetértés elérésének a valószínűsége – egy pusztán az ész által felfogható és megérthető érvek önerejére támaszkodó racionális politikai diskurzusban – nem túlságosan nagy. E valószínűség fokozása leginkább az esztétikai dimenzióban elnyerhető szimbolikus többlet révén lehetséges, mondjuk a következő választói logika alapján: „Értem, világos amit mondasz, de azért hiszem el, mert Te mondod. Mert bár sokan mondják ugyanezt, de mégsem úgy, mint Te! S ezért én inkább benned bízom, mint bennük... De vajon miért is? Miért hiszek jobban Neked? Miért épp benned bízom és nem egy másikban? Miért? 1. Azért, mert nyilvánvaló számomra, érzem – s ahogy így hallak és nézlek, egyre jobban érzem –, hogy azt, amit nekem is ajánlatsz, azt szenvedélyesen vállalt ügyként képviseled, érzem, az az én ügyem is, s ott a porondon Te értem harcolsz és helyettem...Vagyis Tőled csupa olyat hallok, amit én is mondani szeretnék, s ha én lennék a

helyedben, hozzád hasonlóan viselkednék... 2. Mert szavaidat és tetteidet felelősségérzet hatja át, amit ígérsz, azt betartod, látszik, hogy Te ilyen ember vagy... 3. S ugyanakkor nem hiányzik belőled a távolságtartás sem, érződik tehát a distancia saját szerepedtől..., s noha szenvedélyes és energikus vagy, folyvást felhívod a figyelmemet arra, hogy nem vagy mindenható, hogy az a terep, amelyen Te mint politikus hivatásszerűen mozogsz, ahol az ajánlatodban foglalt ígéretet be akarod tartani, meg akarod valósítani, az a terep bizony eléggé göröngyös, kockázatokkal teli, s minden akár másképp is történhet... és persze tévedni is lehetséges... Ha pedig tévedsz, akkor nem akarsz majd a kritika és a következmények elől holmi meddő, másokra mutogató öngazolásokba menekülni, elvégre a hatalom, s vele a lehetőség, végül is a Tiéd volt... egyszóval vállalod azt, amit tettél, s azt is, amit nem tehetted..." stb. stb.

Az alany szöveget hitelesítő dramaturgiai hitelessége akkor válik tehát a megszólítottban a bizalom evidenciájának forrásává, s ily módon az elismerő egyetértés motívumává, ha a szimbolikus önbrázolásokban a hatalmi igényt nem öncélként, hanem pusztán eszközként sikerül felmutatni.⁸ Vagyis ha az „elhitetés” folyamatában a megszólítottban az a meggyőződés kristályosodik ki, hogy a hatalom valamilyen univerzális vagy partikuláris érvényességű Úgy – az Isten, a Történelem, a Faj, a Nép, a Nemzet, a Párt stb. – érdekében végzett szolgálat, de semmi esetre sem a pusztán önérdek kielégítésének az eszköze, s nem is valamiféle privát szenvedély kiélésének a közege, azaz nem a hiú önszeretet és önelvezet tárgya. A beszélő és címzett kapcsolatában eleve benne rejlő félreértési-csalódási kockázatokat elsősorban sikeres dramaturgiai effektusok révén lehet csökkenteni – nem pedig érvelő „rábeszéléssel”. A kontingencia dramaturgiai minimalizálása elemi előfeltétele annak, hogy az elért hitelesség kontextusában a beszélő és megszólított kapcsolata a megbízó és megbízott tartós viszonyává alakuljon, minden egyéb kritérium – úgymint a tényleges szakmai hozzáértés (professzionális) és erkölcsileg makulátlan életpálya – csak ezután következnek, pontosabban döntően az önbrázolás problémájaként jelenik meg.

Az identifikációnak ezt a dramaturgiai feltételezett, a hitelesség érvényességi igénye köré szerveződő esztétikai dimenzióját kívánjuk az *imázs* és a *stílus* komplementer fogalmaival értelmezni, illetve operacionalizálni. Mindkettő, együttesen és külön-külön is, *viszonyfogalom*, amennyiben az önbrázoló és egy valóságos vagy virtuális publikum interaktív összjátékának előzetesen tagolt erőterében aktualizálódnak, azaz mindkettőnek a dramaturgiai értelemben felfogott *nézőközönségre-vonatkoztatottság* képezi megkülönböztető ismérvét.

Az imázs elsődleges értelemben a politikai alany (mint szervezet, csoport és személy) szimbolikus – *ikonikus* (képszerű) és *narratív* (elbeszélő) – önkifejeződése és önkifejezése, amikor is a hitelesség érvényességét igénylő önbrázolás *formaelemeire* helyeződik a hangsúly, vagyis arra a megkonstruálható és rekonstruálható szerkezetre, amely által az adott alany *auratikus* eredetisége⁹, minden más politi-

kai szereplőtől való különbözősége kifejeződik és hat. Az imázs azonban – statikus formaelemeire való tekintettel – csupán *virtuális* jelleget, ennél fogva *aktualizálásra* szorul, hiszen a képet „ábrázolni” kell, a történetet pedig „elbeszélni”. S vonatkozik ez, többek közt, a politikai diskurzus racionális érveire is, természetesen csak abban az értelemben, hogy amikor az alany „érvel”, akkor átfogó módon – tehát nem csupán nyelvileg – kommunikál, azaz egyidejűleg „képekben” is meg-, illetve felmutatja magát és „mítoszokban” elbeszéli történetét. A megvalósulás mikéntjére irányuló kérdés tehát óhatatlanul a stílus problémájához vezet, amennyiben az imázs a politikai alany *stílusában* mint specifikusan csak reá jellemző átélés-, gondolkodás-, beszéd- és viselkedésmódban aktualizálódik. Ezen túlmenően a politikai stílusban – amely értelmezésünkben egyúttal konvencionális érvényességgel bíró szabályrendszer is – *objektíválódnak* az ikonok és narratívák kötelező érvényű mintákká. A megszólított közönségben az alany hitelességébe vetett bizalom – mint a lehetséges egyetértés forrásaként megjelenő evidencia-érzés – mindig a stílusban aktualizálódó imázs ikonikus és narratív sztereotípiáiból, pontosabban a bennük kódolt elvárásokra adott közönségreakciókból alakul ki: ha tetszik, amit hallanak és látnak, akkor „megveszik” a darabot, prolongálják az előadást szereplőivel egyetemben, vagyis az imázs (stílus) sikeresnek bizonyul. Persze csak addig, amíg a hitelességélményből táplálkozik a címzettek politikai alannyal kapcsolatos beállítódása, amíg tehát a nézőtérről a bizalmatlanság, az unalom zaja nem hallatszik.

Az imázs felépülése, aktualizálódása és rögzülése azonban eredendően paradox folyamat: eredetinek (ti. auratikusnak) kell lennie, mégpedig úgy, hogy ez az eredetiség – a hatás tartósítása, megismételhetősége, kiterjeszthetősége érdekében – szükségképpen alárendelődik a sztereotipizálás kényszerének, amely persze monotóniával és unalommal fenyeget. A csalódásveszély – „Mást mond, mint amit gondol!”, „Nem annak mutatja magát, aki valójában!” (ti. amilyenek az eredeti sztereotípiák szerint lennie kellene) – csökkentése miatt ugyanis folyton az ismételtet kell ismételni. Ez a tényállás pedig arra utal, hogy a paradoxon végül is az önábrázolás eredendően tautologikus jellegében rejlik: mindig ugyanazt (az üzenetet) kell másként előadni ugyanazzal (az imázssal-stílussal).

A döntő kérdés persze a következő: mi az, ami mint ikonikusan és narrative ábrázolt „valami” a formai elemek által fölfedetten megjelenik az imázsban és aktualizálódik a stílusban? A válasz kézenfekvőnek tűnik: az *imágó*¹⁰. De mi az imágó és milyen értelemben tekinthető az imázs intencionális tartalmának, illetve „forrásának”? A fogalmat, s az általa jelzett problémát természetesen nem a mélylélektan elméleti perspektívájában és előfeltevései alapján értelmezzük, hanem szociológiailag, azaz *tisztán formálisan*. Ezért nem az individuális és/vagy kollektív tudattalan szférájára vonatkoztatjuk, hanem a szocialitás, s ezen belül a politika szférájára, és a politikai alannak valamely érvényes tradíció-összefüggésben létező történeti

és szociális meggyökerezettségére – vagy éppen ellenkezőleg: gyökértelenségére – utalunk vele. Míg tehát az imágó klasszikus mélylélektani fogalmában az Én és a Másik (gyermek–anya, apa, testvér) közötti, a szocialitást megelőző, illetőleg feltételező fundamentális kapcsolatot ragadják meg, addig az általunk képviselt formális szociológiai perspektívában a politikai alany (személy, csoport, szervezet) és a tradíció közötti *viszonyt* vagy e *viszony hiányát* értelmezzük e fogalommal. Ezt a viszonyt olyan „tudattalanul” avagy – a megfogalmazás mélylélektani konnotációinak elkerülése érdekében – „reflektálatlanul” ható *archetípussá merevedett beállítódások* strukturálják, amelyek egy eredeti módon megformált imázs konstitutív feltételeit képezik, és amelyek persze nagymértékben behatárolják az imázstervezés és -építés lehetőségeit. Az imázs (stílus) fogalmában ily módon az imágó archetipikus struktúrájának értelmező felfedéséről, vagyis a hitelességre támasztott érvényességi igény összefüggésében lejátszódó *reflexív tradícióelsajátításról* van szó. Az imázs „világában” feltárulkozó imágó tehát jelzi, hogy az adott párt a szimbolikus önábrázolás folyamatában milyen jellegű tradícióösszefüggést hogyan jelenít meg, s ezen túlmenően persze fény derül a pártpolitikusok tradícióba ágyazottságára is. Az identifikáció folyamatában a tradícióhoz való viszonyulás *típusosságát* természetesen a kognitív és normatív érvényesség dimenziójában is jelezni kell, azonban az érvelő „megnevezés”, illetve „rámutatás” nem elegendő, pontosabban eleve félreérti a helyzetet, mert pusztán ezáltal nem teremthető meg a hitelesség aurája. Ily módon funkcionális értelemben a tradícióba gyökerezettség hiteles, „zsigeri” felmutatása a politika esztétikai dimenziójának szimbolikus önábrázolási folyamataiban történik – vagy nem történik meg.

Összefoglalva: a párt-identifikáció akkor sikeres, tartós létezésre egy párt akkor számíthat, ha a siker mindhárom – ti. a kognitív, a normatív és az esztétikai – dimenzióban bekövetkezik, s ha a párt és politikusai valamely tradícióban való lehorgonyozottságát az esztétikai dimenzióban az imázs által felfedett és aktualizált imágó is megerősíti. Legalábbis a szavazók – ha nem is szó szerint a fenti gondolatmenet alapján – leginkább ezt jutalmazták.

A DRAMATURGIAI METAFORA KONKRETIZÁLÁSA

A politika mint színház

Habár a színház, illetve a politika alanyai nem feltétlenül érezhetik kölcsönösen megtisztelőnek a fenti hasonlatot, mégis a „politika színház”, „a politika színpada”, „a politikai aréna”, „a politikai színtér” stb. kifejezések gyakori köznyelvi és publicisztikai előfordulása arról tanúskodik, hogy a „színház” mint metafora a politika világának spontán észlelésére, leírására, megértésére, valamint magyarázatára kézenfekvő eszközüln kínálkozik. Ha ez így van – márpedig így

van –, akkor a politológus és a politikus is elgondolkozhat ezen a kapcsolaton.

A politológus nyilván nem érheti be azzal, hogy töprengéseit a shakespeare-i „színház az egész világ” fölismerésre futtassa ki. Ha így tenne, egy kalap alá venné a politikát mondjuk a cipészettel, s elfeledkezne arról, hogy egy politikust jóval többször dicsérnek vagy szidnak azért, mert jól-rosszul játssza szerepét, mint egy susztert. Meg kell tehát vizsgálnia, mi az, ami a politikát mégiscsak hasonlatosabbá teszi a színházhoz, mint a cipészetet, össze kell vetnie színház és politika hasonlóságait és (nem kevés) különbségeit, rigorózan ki kell derítenie a szóban forgó metafora tudományos érvényét vagy éppen érvénytelenségét. E dolgozat további részében a hangsúlyt azonban tudatosan a spontán színházmetaforából következő gyakorlatiasabb, s így a politikusok számára minden bizonnyal érdekesebb (mert használhatóbb) „szerkezetekre” és „logikákra” helyezzük. Azzal ugyanis minden elméleti mélyfúrás nélkül is alighanem egyet lehet érteni, hogy a tömegtársadalom parlamentáris demokráciájának politikai életében folyamatosan van valami színházszerű, és a hatalomból, illetve a választói kegyből való részeseledést többek közt az is meghatározza, hogy ezen a téren milyen teljesítményt nyújt a politikai alany. (Színházszerűség a politikában persze azóta létezik, amióta politika van, működik a diktatúrákban is, csak egészen más strukturális és funkcionális meghatározottságok között. Leegyszerűsítve a különbséget: a diktatúra is színház, a diktátor is színész, csak-hogy olyan színész, aki előadás után nincs kiteve a közönség ítéletének, másképp szólva, nem függ a közönségtől, ellenkezőleg, a közönség van kiszolgáltatva neki.)

A politika színpadán mozgó aktorok politikai hibát követnek el, ha ignorálják vagy lekicsinylik a politika színházszerűségének jelentőségét. Ebbe a hibába – inkább többé, mint kevésbé és ráadásul büszkén – az SZDSZ már 1990-ben is beleesett. Bizonyítékul íme a következő interjúrészlet: „... azt hiszem, hogy a *szabad demokraták menthetetlenül be vannak zárva a programpárt jellegzetességei közé, de néhány ártatlan fogással nyilván nekik is kell élniük, hogy egyáltalán embereknak látszanak majd.*” (Kiemelés tőlünk. – Cs. K. L. – G. B.) A programpárti koncepció lényege az, hogy azzal hat, hogy relevánsat mond. Tehát a fő vonzereje, valljuk be, verbális, ezért a verbális propagandacsinálásban várja el az esélyegyenlőséget, s attól remél előnyt. Az imázs jellegű propagandacsinálásban gyengébb a koncepció. Ott a politikatudományi értelemben vett néppárt erősebb, mert az megszólít néhány alapvető érzelmét, és az ő konstituenciája nem is várja el, hogy azt nagyon kifejtse. Azt várja el, hogy ezekkel az érzelmekkel azonosulhasson.¹¹ Ez a vallomás, „valljuk be”, jellegzetesen kelet-közép-európai alaphelyzetről, az „értelmiségi a politikában” című szituációról árulkodik. A mindenkinek őszintén a legjobbat akaró értelmiségi politikus, céljai beteljesülését elősegítendő, saját énjének legerősebb oldalára, a teoretikus – ti. kizárólag a kognitív és normatív érvényesség síkján mozgó – érvelésre épít, azt

tekinti önábrázolása legőszintébb, leghatásosabb vonásának. A szövegben hisz, mérget vesz rá, hogy a szöveg önmagáért beszél, önmagát ajánlja, vagyis racionális megformáltságából fakadó meggyőző ereje révén képes önmagát közvetlenül elfogadtatni a címzettekkel. Ily módon a szöveg ereje, megformáltsága közvetlenül a párt és/vagy a politikus hitelességévé transzformálódik. Vagyis sem a szövegnek, sem neki nincs is szüksége egyéb – vagy legfőljebb csak „ártatlan” – dramaturgiai, színészi fogásokra. Ezáltal persze a politikai diskurzus, amint azt korábban kifejtettük, az érvelési kényszerre redukálódik, elhanyagolva ezzel az expresszív-szimbolikus önkifejezés szükségességét, azt tudniillik, hogy az érvelőnek ábrázolnia is tudnia kell magát, mégpedig hatásosan és hatékonyan. E koncepció meggyőzés-technikailag a címzetteket az úgynevezett „főutas meggyőzés”-sel tartja elérhetőnek. Önmagából kiindulva azt tételezi föl rólok, hogy „gondosan és figyelmesen mérlegelik az üzenet valódi értelmét és értékét...; hogy ellenérveket hoznak föl, kérdésekkel állnak elő és további információkat szeretnének kapni... tehát az üzenet meggyőző ereje attól függ, »átmegy«-e a befogadói »vizsgán«”.¹² E felfogás dicséretes, mert fölöttébb megtiszteli – de egyszersmind meg is „tizedeli” – a választókat, hisz az emberek jelentős része, mielőtt szavaz vagy nem szavaz, nemigen tanulmányozza tüzetesen a felkínált programokat, szövegeket, s még kevésbé veti őket pontról pontra össze. E tény pedig korántsem a választók szellemi lustaságából fakad, sokkal inkább a meggyőzésben érdekelték figyelmét hívja föl a befolyásolás néhány alapvető törvényszerűségére. Például arra, hogy már a „főutas meggyőzés” során is rendkívül fontos a „mit kínálunk” kérdés mellett a „hogyan kínáljuk” dilemmát is megrágni a politika szereplőinek. Milyen előadást produkáljak? Hogy adjam el az üzenetet? Mi legyen a „teatralitáshoz” való viszonyom? Mindezek aligha másodrangú problémái az aktornak. S ezzel együtt – mivel a választók többsége nem tanúsít folyamatosan kitüntetett figyelmet a politika iránt – az értelmes politikus nem mondhat le a meggyőzés másik, úgynevezett „mellékutas” változatáról sem, amely éppen a figyelmetlen vagy megosztott figyelmű embereket célozza meg. „Az idevágó példák egyike a tévénezés, amely gyakran úgy történik, hogy közben mást csinálunk. Ugyanide tartozik, amikor olyan vitát hallgatunk, amely csöppet sem érdekel (vagy amelyhez kevésbé értünk! – A mi megjegyzésünk. – Cs. K. L.–G. B.). A mellékúton a hatást egyszerű dolgok befolyásolják: a *kommunikátor vonzósága* (Kiemelés tőlünk. – Cs. K. L.–G. B.); az a tény, hogy köröttünk más emberek egyetértenek-e az üzenettel, illetve az, hogy annak követése mi-féle előnyökkel és hátrányokkal járhat.”¹³ A meggyőzés mellékutas technikáját – különösen a kampányidőszakokban – félvállról venni, legjobb esetben is csak tisztos vereséggel kecsegtet: nem valószínű ugyanis, hogy az ellenfelek lovagiasan követik a példát.

A szöveg önerejébe vetett – értelmiségiként kívánatos, de politikusként dilettáns – bizalom, vagyis az ész és az érzelem arányának az előbbi javára történő büszke vállalása, azaz a gyanúsabb mellék-

utak elhanyagolása az ész elegáns sugárútjának kedvéért, mind-mind olyan bakik, amelyek végső soron a politika színházszerűségének kelletlen – ti. *értelmiségi* – tudomásulvételére vezethetők vissza. S noha a magunk részéről a most következő idézetet a másik (és a szörnyűbb) végletnek tartjuk, mégse haszontalan ideírni az alábbi véleményt: „Felejtsek el a szövegelést, az imágóra összpontosítsanak. Tetszik-e az önöknek, vagy sem, a helyzet az, hogy a képernyőn lehetnek megnyerőek vagy visszataszítóak, de okosak – nem. Minden közönségkutatás egyértelműen bizonyítja – legyen szó politikáról, rákkutatásról vagy popzenéről –, hogy a képernyőn nem a szó, hanem a tálalás számít. Vessék fejükbe a hatáshányadost: megjelenés 55 százalék, hang 38 százalék, szóhasználat 7 százalék. Vagyis kivitelezés összesen kilencvenhárom százalék. A tartalom pedig hét százalék, ennyi és nem több” – állítja egy amerikai imázs-szakértő.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy az SZDSZ 1990-ben mind a parlamenti, mind az önkormányzati választáson jól szerepelt, vagyis programpárti önképe és ebből következő – tudatosan az értelmi hatáselemekre építő főutas – meggyőzési technikája az akkori körülmények között kis híján tökéletesen bevált. A lényeg azonban már '90-ben is az említett körülményekben, s a „kis híján” megszorításban keresendő... Ugyanakkor nyilvánvaló az is, hogy '90 óta történt egy s más, például a párt immár politikatudományi értelemben vett néppártnak titulálja magát, s ezzel együtt kell hogy járjon a politika „teatrális” mivoltának és az érzelmek politikai jelentőségének tudomásulvétele is. Igaz, a hiátus már annak idején sem e probléma értelmi megemésztésében, hanem a gyakorlatban volt. („Jé, a politika színház!” – mosolyoghatnak most kissé gúnyosan e lapok forgatói –, „ki hitte volna?!”) Persze. Nem vagyunk Kolumbuszok. Csak azt látjuk, hogy az SZDSZ főszereplői nem jól abszolválják a „teatralitás” című tárgyat, s jelesre legföljebb csak saját szűkebb közönségük előtt vizsgáznak: ott persze akár viharos tapsot is aratva. A „nemzeti színpadon” azonban fakul a talánerő, a nagyközönség elé lépve halkul a taps, elfogy a tudomány. Mintha a „senki sem lehet próféta a saját hazájában” című szindróma visszája érvényesülne, „hazán” ezúttal nem országot, hanem a párt bennfentes törzsközönségét értve. Mindez, a politika elemi logikája és a közvéleménykutatások szerint, nem túl kedvező ómen egy néppártnak.

Épp ezért a kizárólag a „szövegre” alapozott meggyőzési technika túlsúlya helyett az SZDSZ-nek ajánlatos lenne a „szöveg” és „teátrum” helyesebb arányát kialakítani, mégpedig olyan színészekkel, akik hajlandók és képesek is országos sikerrel kecsegtető előadásokra, s nem érik be a törzsközönség őszinte, ám belterjes sztárkultuszával. (Ronald Reaganról járta a hír, hogy olykor panaszkodott, nem érti a szöveget. Nem baj, Mr. President – vigasztalták –, fő az, hogy el tudja játszani.) A magunk részéről a választási kampány minden egyéb problémáját (generális és strukturált üzenet, a közönség felmérése, kampánystáb stb.) jóval egyszerűbb feladatnak tartjuk, mint a színészek lelki és technikai felkészítését, a „nemzeti színpad” kö-

zönségéhez igazodó színészet és dramaturgiai felfogás begyakorlását. Hisz a jó színész, bár nem ez a cél, de tény, hogy rossz szöveget is jó előadássá varázsolhat, ha jól játszik a közönség érzelmeivel. Ehhez azonban mindig kell hogy legyen a helyszínen, illetve a láthatatlan közönség soraiban olyan „vakcsoportja”, amelyre érzelmileg számíthat, akiknek tapsa, mondhatni, vakon is bejön.¹⁴ Az SZDSZ egyik legfontosabb és legsürgetőbb gondja, hogy újra megtalálja a magyar társadalom lelkivilágában azt a pozitív érzelmet, amellyel működtetheti „vakcsoportjait”, amelyre fölépítheti a *minimumcsoport* paradigmáját. Kérdés, hogy a szabadság mint olyan ma már alkalmas-e erre. Tudniillik a szabadság politikailag mégiscsak megvalósult, tehát érzelmi potenciálja hétköznapi hőfokra csökkent (nem véletlen: Nyugaton a liberális pártok önmagukban nem vonzanak tömegeket), másfelől viszont szerencsére még senki és semmi nem fenyegeti annyira, hogy újra izzó, vakcsoport-képző erő lehessen. Innen a bizonytalanság. Szabadság? Igen. De utána mi van? Nemzet? MDF. Isten? KDNP. Föld? Kisgazdák. Ifjúság? Fidesz. Biztonság? Szocialisták. Nagyon nehéz tehát az SZDSZ-színészt érzelmileg a közönség soraiban olyanokkal összehozni, akikkel behunyt szemmel is számíthatnak egymásra. Lelki kondicionáltság nélkül pedig a legjobb színészen is kiütközik a bizonytalanság, ami a politikus szakmai halála.

A politikus mint színész

A jó és a rossz politikus-színésznek, az önkifejezés és a kenyérkereset el nem hanyagolható motivációján túl, legáltalánosabb értelemben véve ugyanaz a célja, mint a „normális” színésznek. Ez a cél pedig a tetszés. Ami ez utóbbinak a taps, a politikusnak az a szavazat. Amíg azonban egy színésznek akkor is tapsolhat a tisztelt publikum, ha máskülönben a kutyáját se bízná rá, a politikusnak csak akkor jut ki voks, ha a közönség egyedei valamiképp a bizalmukba fogadják: vagy saját döntés, vagy a számukra mérvadó egyének, intézmények követése útján. E bizalom mind a két félnek szolgálatot tesz: a szavazó egy darabig nyugodtan alhat, mert meggyőzték arról, hogy a hatalom professzionális gyakorlásával járó terheket megbízható és alkalmas, azaz *hiteles* emberre ruházta, s a politikus sem nyugtalan, mert tudja, egy ideig bíznak benne, hisz érdeke- (és értékebe-) vágóan fontos döntési kompetenciát nyert el. És persze méltán örülhet annak a feltételezésnek is, hogy másmilyensége, netán eredetisége folytán találatott alkalmasnak a győzelemre, az ellenérdekek és ellenértékek képviselőivel szemben! A győzelmi reményt ébresztő politikai tetszés tehát speciális tetszés, s a bizalom evidenciájának kialakulását jelzi, és mindezek eredménye a szavazat mint a hatalomátruházás és -átvállalás aktusának félreérthetetlen szimbóluma.

Vagyis amikor a politikus-színész kívánatos képességeinek összevetőt vizsgáljuk, lényegében arra keressük a választ, mivel és hogyan lehet politikai bizalmat kelteni. A válasz értelemszerűen összetett: a bizalom történelmi, (politikai) kulturális hagyományoktól, s mindenekelőtt az adott társadalmi-politikai kontextustól függ, de magában foglal egy-két olyan általános „technológiai” kritériumot is, melyeket talán nem haszontalan felsorolni. Kezdjük ez utóbbiakkal, az általános „technológiai” elemek sorrávételével.

A legszembevetőbb közülük a külső megjelenés, amely maga is több elemből – arc, alkat, ruházat, beszéd, mimika, gesztusrendszer, mozgás – tevődik össze. Összefoglalóan az állapítható meg róluk, hogy ideális meglétük és összhangjuk sem elég önmagában a győzelemhez, ám bármelyikük elégtelensége esetén roppant könnyű veszteni. Az arc és az alkat persze biológiailag-genetikusan adott, bár bizonyos határok között mindkettő formálható. Mint általában az élet minden területén, a jó külső a politikában se hátrány, de nem kell a jelentőségét misztifikálni. Azonban az szem előtt tartandó, hogy a rendszerváltás egyszersmind *arcváltást* is jelent, eltűnt a politikából a nem éppen intellektuális ábrázatú, vastag nyakú, vastag derekú „káderanyag”, a közismert „régi bunkó”, habár némelyik párt személyi állománya gyorsan pótolta őket „új bunkókkal”. Az SZDSZ országos színpadon szereplő tagjai azonban nem illethetők egyik jelzős szerkezettel sem. A párt problémája inkább ott volt és van, hogy elsővonalbeli szereplőinek arca-alkata túl intellektuális, vagyis politikusi úgynevezett „hideg személyiségnek” tűnhetnek a választói észlelés során. Az eltökéltséget, hogy azt ne mondjuk, könnyörtelenséget sugárzó aszténiás alkatú, sovány, szakállas arcú, égő tekintetű politikusoknak, mint reprezentatív arcoknak, jelentős, bár ellentmondásos üzenete volt az SZDSZ tisztán radikális korszakában, ma már azonban törekedni kell – és ennek vannak is jelei – olyan arcok (fő)szerepeltetésére, akiknek vonzóbb hatásuk lehet, vagy legalábbis nem váltanak ki „csípőből” negatív előítéleteket. (Kozmopolita párt, izgága párt, belvárosi párt, doktriner párt stb.)

Ami mármost a külső megjelenés többi elemét (ruházat, beszéd, mimika, gesztusrendszer, mozgás) illeti, ezek, ha kell, szakemberek segítségével jobban „megcsinálhatók”, mint az arc és az alkat. Igazi szakmai kompetencia híján erről csak annyit, hogy az SZDSZ-frakció némely tagjára olykor jellemző a politikushoz mérten slamos öltözködés. (Egy rövidnadrágos politikus például egyenesen rombolja a párt és persze saját imázsát – a magyar közönségizlés tudniillik nem bajor, nem jutalmazza a rövidnadrágos Aufführung-ot. Továbbá a mimikát se lehet elintézni a „keep smiling” törvénnyel, tudni kell, hogyan és mikor kell mosolyogni.) A beszéd a külső megjelenésnek a politikai tehetséggel a legszerveesebben összefüggő eleme, hisz itt nemcsak a fizikai adottságokról (hangerő, hangszín, intonáció stb.), hanem a politikus színész legfontosabb fegyveréről van szó. A retorikába végképp nem akarunk belekontárkodni, de megintcsak az SZDSZ-politikusok eredendő felfogásbeli hátrányaira hívnánk fel a

figyelmet. Ha nincs retorikai östehetsége a politikusnak (ami már eleve hátrány), akkor meg kell tanulnia az elsajátíthatót. Ehhez viszont az a bensőleg is megemésztett felfogás szükséges, hogy a szöveget el kell játszani, nem elegendő az érvek önsúlya, a közönség színházra is vágyik, ha csak intellektuális hatásokra vágya, inkább könyvtárba menne.

A politikus-színész talán legfontosabb hatáseleme – amely a külsőben is testet ölthet, persze nem feltétlenül csak ott, mivel jóval több, mint külsődleges vonás – a belőle sugárzó energia, vagyis a politikus *energetizáltsága*. A politikusból áradó energia megnyugtatja a híveket és „félelemmel”, irigységgel, kisebbségi érzéssel tölti el ellenfeleit, s annak táborát. (Jaruzelski például majdnem összeesett, amikor a puccs után első ízben találkozott II. János Pállal, és ebben nemcsak a politikai szituációnak, hanem Karol Wojtyła szelíd, de ezek szerint face to face nagyon hatásos fluidumának is szerepe lehetett.) Az egyénből áradó energia tehát lelki, szellemi és fizikai adottságok rejtélyes, nem-mindennapi elegye, ami lényegében a karizma alapja is. S ez, mint tudjuk, vagy van, vagy nincs, de akár van, akár nincs: egy politikus sohasem tűnhet – lelki értelemben – enerválnak, puhának!

A politikusnak azonban a külső megjelenés bizalomgerjesztő mivolta és az energetizáltsági többlet mellett sajátos intellektuális képességekkel is bírnia kell, vagy ha nem és de facto tényleg „csak” színész (lásd Ronald Reagan), valakiknek pótolniuk kell a hiányzó intellektust. A politikai – vagy másként fogalmazva: politikusi – intellektus azonban sajátos valami. E tanulmány üzenetének lényege éppen abban áll, hogy a külső és elfogulatlan szemlélő pozíciójából, az SZDSZ példáján keresztül, rámutasson az általában vett intellektus és a politikai intellektus közötti különbségekre, s felhívja a figyelmet a tragikomédia lehetőségeire, amennyiben nem vesszük tudomásul ezeket az eltéréseket. A rendszerváltás eddigi története ugyanis azt példázza, hogy mégoly kiváló elmékből sem lesz – hiába jönnek össze például a körülmények – szükségképpen jó politikus, ellenben szakmai közepesekről is kiderülhet a politikai talentum. (Am ez sem szükségszerű.) A politika ugyanis tényleg egy másik szakma. Megköveteli a problémák leegyszerűsítésének, az ellenfél empátiájának, de könyörtelen felmérésének, azaz a barát/ellenség közötti megkülönböztetés „helyes” alkalmazásának a képességét, egyszerre kívánja meg a vagy-vagyokban való gondolkodást és a kompromisszumkészséget. Feltételezi a szervezni tudást, s a megcélzott közeg érzelmi hullámzásaira a villámgyors reakciót, és főleg alacsony döntési ingerküszöböt kíván művelőjétől, beleértve a döntések meghozatalának (halasztásának) megtanulhatatlan ritmusérzékét. Nem nagyon jutalmazza a részletek (az egyének) iránti fogékonyságot, elkötelezettséget, a hideg emberismeretet annál inkább. Hamletből, ha megéri, nem vált volna nagy király – az ellenkezőjét Fortinbras állapította meg róla, nem Shakespeare. Shakespeare tudta, hogy a korona Fortinbras fejére illik, mert a politikai intellektus szükségképpen

magában foglal némi antiintellektuális intellektualizmust is: Hamlet tudná, mit kellene cselekedni, ámde a cselekvést Fortinbras akarja. Egy olyan országban és helyzetben, ahol és amelyben az értelmiség egy része manapság „mindenes”, azaz polgárt, bürokratát, politikust pótló hatalmi aktor, nem árt, ha a mindebbe váratlanul belecsöppent vagy élvezettel fejest ugrott intellektuell szembenéz ezzel a dilemmával. A politikában ugyanis – esztétikai analógiával fogalmazva – létezik értelmiségi giccs is. Bárki állítja is ezt, ebben történetesen igaza van.

Ugyancsak a technológiai elemek közé sorolható – bár ez már nem annyira a politikus, sokkal inkább a rendezők, vagyis az imázsmakerek dolga – a sztár csinálás problémája. Kétségtelen ugyanis, hogy a politikus figurája a modern társadalmakban a sztárjelenségre mintázódik.¹⁵ A politikus is olyan figurát alakít, aki – nem függetlenül a kapcsolati előzményektől (korábbi magánéleti vagy politikusi pályafutás, a népszerűségi listákon való szereplés stb.) és tradícióba ágyazottságától – érzelmi színezettel telített KÉP-et generál a befogadókban. Az így kialakított érzelmi viszonyulás nyomatékosítja a politikus által közvetített politikai üzenetek kognitív és normatív tartalmait. Ez az érzelmi viszony természetesen éppúgy lehet szimpátia, mint elutasítás (a közöny itt nem jön számításba, mert az érdektelenség folytán nem létesül konstitutív jellegű érzelmi összefüggés). Az érzelmi elfogadásnak sok fokozata lehet, míg az elutasításnak kevesebb fokozati árnyalata van. A pártpolitika szürke háttéréből így kivágott, kiemelt figurára koncentrálható a lényeges politikai üzenet vagy az üzenetek többsége. Az üzenetek emocionális hatásvonalára főként az ilyen figurán keresztül sugározható.¹⁶

Szükséges lehet élni a szabályszerűséggel, hogy a kiemelt politikus figurával az imaginárius kapcsolat valóságos találkozásokban életteli módon konkretizálódjon (levelezés, ankétok, viták, közönségtalálkozók, polgári barátkozások, koncertek, bevásárlás, utcai séta, fogadóóra, fogadás stb.).

A kiválás technikája lehet különleges érdeklődést kiváltó esemény megszervezése vagy a személyiség valódi kvalitásainak megjelenítése, tudatos előkészítés, tréning után. Az erre a szerepre alkalmas személyiség tulajdonságai triviálisak: jó arc, jó fellépés, nemének megfelelő attraktív tulajdonságok, öktözködés, testtartás, mozgás, gesztusok, nyíltság, őszinteség, kedély, derű, humor, közvetlenség, érdeklődés, határozottság, barátságos modor stb. Persze azok az intellektuális képességek, amelyek az üzenet kognitív és normatív összefüggéseinek a továbbításához elengedhetetlenek, a másik dimenzióban is érvényesülhetnek, amennyiben az érintett mindezen túlmenően rendelkezik még az úgynevezett szituatív intelligenciának politikus számára isteni adományával.

A politikus glóriáját, holdudvarát kultuszteremtő speciális hadjáratokkal, effektusokkal lehet megteremteni. A kultusz megteremtéséhez és fenntartásához használhatók a már népszerű, komoly, adott esetben sztár figuraként ismert személyiségek háttérmunkája, referenci-

ája. Természetesen vigyázni kell, hogy az „udvartartás”, a felvezető, kommandáló személyek megfeleljenek a saját bázis vagy a célzott közönség szociokulturális hátterének.

Mindezen általános technológiai elemek mellett, pontosabban azokat átszöve, a politikai imázsát történeti vonások is alakítják. Mindezekelőtt a hagyomány, valamint a közelmúlt, az imázs kialakításának közvetlen társadalmi környezete, előzményei. Ami a hagyományt illeti: a politika – ha nem másért, hát a tekintélyőrzés okán – sohasem nélkülözheti teljesen a pátoszt, s a magyar politikai imázs-hagyományok szembetűnően árulkodnak a patetikus elem túlsúlyáról. (A ruháznál gondoljunk például az ünnepi díszmagyar korokat átívelően korszerűtlen patetikusságára.) Különböző ideológiájú politikai rendszereink – a személyek közt saját szájzújuk szerint válogatva – folyamatosan azt sugározták tovább, hogy Árpádot, Szent Istvánt, Dózst, Széchenyit, Kossuthot stb. nem ildomos másként, mint szoborszerűen, lehetőleg nemzetmentő és -építő tevékenységük közben elképzelni: nem csoda tehát, hogy ez a történelmi imázs-elem mélyen bevésődött a politikusok és a társadalom tudatába. De mivel a politikusokról általában csak később derül ki, nemzetmentők voltak-e avagy nemzetvesztők (az értékelést pedig mindig csak a közvetlen ellenlábások végzik el nagysietve), a patetikus elem mindenkinek kijárt, aki pozicionálisan komolyabb frigyre lépett a hatalommal, még a politikusok leginkább előforduló típusának, a felejthető mellékszereplőknek is. A pátosz folytonossága nem tört meg 1948 után sem, mindössze a nemzeti pátosz helyébe az internacionális és a kommunista párt személytelen hivatali karizmájából kisugárzó pátosz kombinációja lépett: funkcionálisan ugyanazt jelentve, gyakorlatilag azonban azzal súlyosbítva, hogy ez utóbbit nemcsak nem illett, nem is volt tanácsos megkérdőjelezni; s még kevésbé lehetett megszemélyesítőit négy-ötévente lecserélni.

Nem valószínű, hogy erre a folytonos patetikusságra, amely a magyar társadalom jelentős részében fentről is, lentől is továbbélő igénynek tűnik, a néplélek típusú magyarázatok kielégítőek volnának. A mindenkori uralomtechnikai racionalitás logikája mellett sokkal inkább történeti-strukturális okokat érdemes keresni mögötte. Az évszázadok óta meghatározó magyar történelmi „élmények”: a függetlenségi harcok kényszere és a lemaradási pszichózis szülték-alakították ki a magyar társadalom és a magyar politikusok pátoszra való fogékonyságát: egyfelől *jogosan*, amennyiben a pátoszsal jelesre osztályozza a nemzet évezredek túlélési teljesítményeit, másfelől *hibásan*, mert giccsbe hajló pátoszsal kompenzálja a sikertelenségeket és a félsikereket.

A közelmúlthoz való viszony mint imázsképző faktor a rendszerváltás folyamatában játszott szereppel együtt ugyancsak fontos szempont a mai politikai arcok vizsgálatánál. Mindkét tényező a hitelesség ismérveként merül fel, meglehet hogy, legerősebben nem is annyira a társadalom, mint inkább a politikusok tudatában. Történelmünknek az a szokatlan ajándéka, hogy a rendszerváltás békésen zajlott le,

azzal a következménnyel is járt, hogy rögtön a győzelem után megindult a hiányzó hősök pótlása, mivelhogy a kerekasztalnál ritkán ülnek hősök, többnyire inkább csak ügyes vagy ügyetlen tárgyalófelek.

A fent említett problémával szorosan összefügg az ideológiai militánság mint imázselem kérdése. A hagyományok és a rendszerváltás logikája abba az irányba ösztökélték a politikusokat, hogy választott ideológiájukat a lehető legharciasabban és legélesebben képviseljék mind a saját ideológiai táborukon belül (ez a polarizált sokpártrendszerű Magyarországon mindig több pártból álló tábort jelent) és természetesen a többi ideológiával szemben is. Pusztán csak a szavazatnyerő arcok szempontjára korlátozva a problémát: mennyit ér majd ez az eltökéltség a következő választásokon? Tény, hogy manapság már minden számottevő politikai erő ezzel a pragmatizmusra valló imázselemmel próbálkozik, ettől reméli a maga urnájához vezetni a pillanatnyilag még a közöny és a lebegő szavazatok közötti senkiföldjén hezitáló állampolgárokat. De kinek sikerül majd a pragmatikus racionalitást „szövegszerűen” támadhatatlanul és mégis érzelemmel tele, azaz színházszerűen, dramaturgiailag is jól eljátszania? Melyik pártnak és melyik politikusnak sikerül a legjobban a pragmatizmusban rejlő „szenvedély-potenciál” kiaknázása? Ki „éli túl” a tanulóidőt, vonzóbbá válnak-e vagy kicserélődnek a mai arcok, ahogy azt sokan mondogatják? Akárhogy is lesz, a politika színházszerűségének általános és történeti meghatározottságai alól sem a régiek, sem az újak nem vonhatják ki magukat. Még azok sem, akik a politikát hivatásként választották „démonuknak” engedelmességgel. De mire is vállalkozott az, aki fellépésre szánta el magát a politika színházában? Max Weber *A politika mint hivatás* című, kezdő politikusok számára kötelezően ajánlott művében a következőképpen ábrázolja a szereppel járó fölöttébb paradox helyzetet:

„A politika kemény deszkák erőteljes és lassú átfúrása, szenvedéllyel és szemmértékkel. Bizonyosan minden történelmi tapasztalat megerősíti az igazságot: az ember nem érhetne volna el a lehetőséget, ha időről időre nem nyújtotta volna ki kezét a lehetetlenért. Ahhoz, hogy egy ember ezt megtegye, vezérnek kell lennie, és nemcsak vezérnek, de éppúgy – a szó egy nagyon egyszerű értelmében – hősnek is. *Még azoknak is, akik se nem vezérek, se nem hősök* (Kiemelés tőlünk. – Cs. K. L.–G. B.), olyan állhatatossággal kell a szívüket fölvertezniük, mely dacolni tud az összes remény összeomlásával. Ez most kiváltképp így van, hiszen az emberek máskülönben azt sem tudják megvalósítani, amire ma lehetőség adódnék. Politikai elhivatottsága csak annak van, aki biztosan tudja magáról: nem fog összeomlani, amikor ráébred arra, hogy a világ túl ostoba vagy túl közönséges ahhoz, amit ő nyújtani akar. Csak aki mindennek ellenére azt kiáltja: »Mégis!« – annak lesz »hivatása« a politika.”¹⁷

JEGYZETEK

¹ Alábbi írásunk a politika esztétikai dimenziójával foglalkozó nagyobb teoretikus munka része, de ugyanakkor adalék a Szabad Demokraták Szövetségének történetéhez is. A téma kutatása közben, 1992 nyarán az SZDSZ kampányvezérkara ugyanis felkért bennünket arra, hogy külső szakértőként írjunk tanulmányt a párt arculatáról, arculattörténetéről. A dolog természeténél fogva tanulmányunk egy ideig nem volt publikálható. Mára azonban konkrét politikai vonatkozásai inkább a közelmúlt történetéhez, semmint a napi politikához tartoznak, s így a szöveg ma már sajátos dokumentumként is olvasható. S habár az érdeklődésünk tárgyát képező elméleti probléma – vagyis a minden politikai cselekvésben immanensen jelen levő esztétikai dimenzió – a megrendelés tényétől érthető módon pragmatikus hangsúlyokat kapott, mégis úgy véljük, a fogalmi tematizálásra irányuló elméleti részek – a konkrét politikai kontextustól függetlenül is – számot tarthatnak némi érdeklődésre. Az imázs-problematika elméleti-fogalmi megalapozása tudniillik elkerülhetetlen volt, mivel nem utolsósorban ettől függött a szakértői megbízás sikeres teljesítése. Mindent összevetve úgy ítéltük meg, hogy akkor járunk el helyesen, ha a dolgozatot majdnem szöveghűen adjuk közre, jóllehet a teoretikus szílat ma már másképp „gombolyítanánk”. Majdnem szöveghűen: hiszen stílárís, illetve néhol kisebb szerkezeti korrekciókat azért el kellett végeznünk, s elláttuk az írást a tudományos közlés szabályai szerinti jegyzet- és hivatkozási apparátussal is. Mindazonáltal e korrekciók nem érintik a tanulmány eredeti üzenetét és teoretikus szintjét, nem szépítenek s nem torzítanak: a dolgozat jelen formájában is azt a képet mutatja, ahogyan és akkor az SZDSZ-t láttuk.

² Huntington, Samuel P.: *Political Order in Changing Societies*. New Haven and London 1968

³ Az interakció és szervezet megkülönböztetéséhez lásd: Niklas Luhmann: Interaktion, Organisation, Gesellschaft. In: *Soziologische Aufklärung* Band 2. 9–21. Westdeutscher Verlag Opladen 1970. Schematismen der Interaktion. In: *Soziologische Aufklärung* Band 3 Opladen 1981. 81–100. o. *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp 1984.

⁴ A politikai cselekvés kommunikatív szerkezetének elemzéséhez analitikus munkafogalmakként a Jürgen Habermas által kidolgozott cselekvés-tipológiát vesszük igénybe. (Jürgen Habermas 1981: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Band 1–2. Suhrkamp Frankfurt am Main) A politika esztétikai problémáját a cselekvés dramaturgiai és etikai mozzanata felől megközelítő felfogásunk másik ötletadója Hannah Arendt. 1992. *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Budapest; *Wahrheit und Lüge in der Politik*. Piper München, Zürich 1987. – A politika szimbolikus dimenziójának elemzésével más teoretikus perspektívából foglalkozik Murray Edelman: *The Symbolic Uses of Politics*. University of Illinois Press 1964.; *Politics as Symbolic Action*. Markham Publishing Company Chicago 1971.

⁵ A dramaturgiai cselekvés szerkezetéhez és kommunikatív logikájához lásd: i. m. Band 1. 128., 135–141., 149. o.

⁶ A dramaturgiai cselekvésről és a hétköznapi színházszereplésről lásd Erwin Goffmann: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Budapest 1981.

⁷ Az őszinteség mint a beszélő saját szubjektív világára vonatkoztatott igazat-mondani-akarás vagy igazmondás – „Azt mondom, amit gondolok, s ha gondolok valamit, ami tematikus értelemben a másokra is tartozik, mert valamiképpen érinti, akkor mondom is” – a kommunikációban nem tematizálható, legfeljebb egy megoldhatatlan és a politikus számára meglehetősen kellemetlen paradoxon árán: Az őszinteség bizonygatása ugyanis eleve gyanút ébreszt a címzettben, akinek a beszélőhöz hasonlóan szintén abból a *fundamentális kontingencia-feltételezésből* kell kiindulnia, hogy a gondolt és mondott nem szükségképpen esik egybe. Az őszinteség bizonygatása a kontingencia-feltételezésben eleve benne rejlő univerzális hazugság-gyanút mintegy megduplázza, hiszen a kommunikációba való belebocsátkozás konstitutív előfeltételét kísérli meg tematizálni. Ekkor azonban min-

den kommunikáció értelmetlenné válik. A kommunikációs paradoxon problémájához lásd Niklas Luhmann: *Soziale Systeme* 207-208. o.

- ⁸ A politikus eredendő hatalmi ösztönének „esztétikai szublimálása” szükségképpen egészíti ki a hatalomakarás etikai szabályozását, illetve kontrollját. Ez utóbbi problémához alapvető Max Weber: *A politika mint hivatás* című előadása. *Medve-tánc Füzetek* 1989.
- ⁹ Az aura esztétikai kategóriájához lásd Walter Benjamin 1969: A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában. In: *Kommentár és prófécia* Gondolat 301-335 o.
- ¹⁰ Az imágó fogalmát C. G. Jung vezette be a mélylélektanba *Wandlungen und Symbole der Libido* című munkájában (1911).
- ¹¹ A kampány szereplői. In: Előfutár. A *Jel-Kép* különszáma, 1990. február, 10-11. o. (válaszol: Haraszi Miklós)
- ¹² Pratkanis, Aronson: *A rábeszélőgép*. Bp. AB OVO 1992. 32. o.
- ¹³ Ugyanott 32. o.
- ¹⁴ Erről a problémáról, illetve a minimumcsoport paradigmáról lásd i. m.
- ¹⁵ A modern politikusnak mint médiasztárnak a jelentőségére Horváth László hívta fel a figyelmünket.
- ¹⁶ Általános megfigyelés (lásd pl. az SZDSZ 1990-es parlamenti választási vereségét), hogy a sikeres politikai pártok „egyemberesek”, vagy legfeljebb párban járnak. Az SZDSZ megfontolhatja például egy pártelnök-miniszterelnök jelölt szereposztást, mert Pető és Kuncze személye erre alkalmasnak látszik.
- ¹⁷ Max Weber, i. m. 88.



FÁBIÁN GYÖRGY-KOVÁCS LÁSZLÓ IMRE

A választási rendszerek tipológiai problémái és a magyar választási rendszer*

Amióta a választás a demokrácia teljesítményének egyik meghatározó eleme, a politológiában és a politikában egyaránt vita folyik arról, hogy melyik a legmegfelelőbb, legjobb választási rendszer. A politológusok a demokráciáról, a képviselő elvéről vallott felfogásuktól függően, a politikusok pedig érdekeiknek megfelelően a számukra legbiztosabbnak tűnő megoldás alapján foglalnak állást ebben a kérdésben. A kérdéskör egyik sarkalatos pontja a választási rendszerek osztályozásának, tipizálásának problémája. A klasszifikáció – esetünkben különösen – nem elsősorban tudománytechnikai, eljárási, „tudományos-tétikai” probléma, hanem fontos tartalmi kérdés. Megoldása szükséges ahhoz, hogy a választási rendszerek alternatívái közül a „választási tervezők” a demokrácia, a képviselő, a parlamentarizmus általuk vallott felfogásának leginkább megfelelő típust válasszák ki. A csoportosítás fejlődése és a választáskutatás magasabb szintre emelkedése szoros kölcsönhatásban van; a mind árnyaltabb, újabb és újabb szempontokkal gyarapító tipológiák hozzájárultak a választási rendszerek közötti merev dichotómia feloldásához, az empirikus választáskutatás komparatív irányú továbbfejlesztéséhez. A versengő választások területi kiterjedése a kelet-közép-európai térségre – ezen belül Magyarországra – szükségessé tette a választástipológiák újbóli átgondolását is. Hogyan illeszthetők az itteni válasz-

* A tanulmány a T 013915. számú OTKA-kutatás keretében, a Soros Alapítvány és az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért támogatásával készült.

tások az ismert klasszifikációs megoldásokba; ezeket mennyiben erősítik vagy gyengítik; besorolhatók-e a hagyományos típusokba; milyen új osztályozási szempontokat vetnek fel stb.

A LEGISMERTEBB TIPOLOGIAI MEGOLDÁSOK

A létező osztályozások az alapul vett szempontoknak, változóknak megfelelően részben megegyeznek, részben eltérnek egymástól. Találkozhatunk dimenzionális és komponensek szerinti, illetve e kettőt összekapcsoló megoldásokkal. A dimenzionális megközelítés történhet a választási szabályozás (inputok) és a választási eredmények (outputok) alapján. A komponensek mentén történő tipizálás pedig a választási rendszer egy vagy több összetevője alapján történik.¹

Az egyik legelterjedtebb tipológia a választási rendszerek E. Lakeman-féle osztályozása (Lakeman 1974: 275–280):

- I. Többségi rendszerek
 - A) Egyszerű többségi
 - 1. Egyéni kerületi rendszerek
 - 2. Többmandátumos választókerületek
 - B) Abszolút többségi
 - 1. Egyéni kerületi rendszerek
 - a) kétfordulós
 - b) alternatív szavazat
 - 2. Többmandátumos választókerületek
 - a) kétfordulós
 - b) alternatív szavazat
- II. Félarányos rendszerek
 - A) Korlátozott szavazat
 - B) Egyéni nem átruházható szavazat (SNTV)
 - C) Kumulatív szavazat
- III. Arányos (PR) rendszerek
 - A) Pártlistás szavazás
 - 1. Listaváltoztatás nélküli szavazás
 - 2. Szavazás egy jelölt megjelölésével
 - 3. Szavazás több jelölt megjelölésével
 - 4. Szavazás több listán történő megjelöléssel
 - B) Vegyes rendszerek
 - C) Egyéni átruházható szavazat (STV)

Ez a klasszifikáció lényegében egyetlen komponens, a választási formula alapján különít el arányos és többségi rendszereket, ezenkívül a félarányos (semi-proportional) rendszerek csoportját különbözteti meg. E csoportosításon belül tesz különbséget az egy, illetve a több képviselőjű körzetek között. A vegyes rendszereket egyszerűen az arányos rendszerek közé sorolja.

Az ebben a tipológiában szereplő rendszerek közül néhánynak – a magyar szakirodalomban hiányzó² – fogalma magyarázatra szorul. A korlátozott szavazat (limited vote) azt jelenti, hogy a választónak egynél több, de a körzetében megválasztandó képviselők számánál kevesebb szavazatra van lehetősége, például egy négymandátumos körzetben két vagy három szavazattal rendelkezik. E módszert ma már néhány amerikai államon kívül csak a spanyol szenátusi választásokon alkalmazzák országos szinten, korábban Mexikóban is használták.

Az egyéni, nem átruházható szavazat rendszere (SNTV) – amelyet Japánban használtak a második világháború után egészen az 1994. márciusi reformig – a limitált szavazatnak olyan formáját jelenti, melyben egy többmandátumos körzetben a szavazónak egy szavazata van, nincs preferencia-sorrend, nincs szavazatátvitel.³

A kumulatív szavazat olyan szavazati forma, amelyben a választónak pontosan annyi szavazata van, ahány képviselőt kell a körzetben megválasztani, és a választó ezt megoszthatja a jelöltek között, de kumulálhatja is egy jelöltre.⁴

Némi változtatással, de hasonló elveken alapul V. Bogdanor felosztása, melyet Körösi András is átvett (Bogdanor–Butler 1983:17; Körösi 1993:105). A két új, fontos szempont a listák és az elosztási eljárások területi szintjének figyelembevétele. Ennek alapján a választási rendszereket a következő típusokra bontják:

- I. Egyszerű többségi
 - A) Egyéni kerületi
 - B) Blokkszavazat
- II. Abszolút többségi
 - A) Alternatív szavazat
 - B) Kétfordulós
- III. Félarányos rendszerek
 - A) Korlátozott szavazat
 - B) Egyéni nem átruházható szavazat rendszere
- IV. Arányos rendszerek
 - A) Egyéni átruházható szavazat
 - B) Listás rendszerek
 - 1. Országos lista, országos elosztás
 - 2. Regionális vagy helyi lista, országos elosztás
 - 3. Regionális vagy helyi lista, regionális elosztás.
 - (A lista lehet zárt, flexibilis, nyitott és szabad.)

Ez a felosztás a többségi rendszerek két különböző csoportra bontásán kívül nem tér el a Lakeman-féle klasszifikációtól, ahhoz hasonlóan itt is egy komponens, a választási formula a meghatározó. A már említett eltéréseken kívül új szavazási típusként a blokkszavazat jelenik meg, mint az egyszerű többségi rendszer egyik variánsa. E szavazási forma esetében a szavazónak annyi szavazati lehetősége van, ahány képviselőt kell választani, de szavazatát nem kumulálhatja,

egy képviselőjelöltre csak egy szavazatot adhat le. Ezt a formát főleg a brit helyi választásokon alkalmazzák. Meg kell jegyezni, hogy ez az osztályozási séma nem vesz tudomást a egyes rendszerekről.

Nagyobb eltérések találhatók a Taylor és Johnston által adott tipológiában (Taylor–Johnston 1979: 40–74).

I. Többségi rendszerek

- A) Egyéni választókerületek
- B) Több képviselőjű körzetek
- C) Súlyozott többségi rendszerek⁵

II. Preferenciális rendszerek

- A) Egyéni választókerületek
 - 1. Alternatív szavazat
 - 2. Kétfordulós
- B) Több képviselőjű körzetek: STV

III. Listás rendszerek

- A) Párhuzamos listák
- B) Helyi listák
- C) Pártlisták

IV. Vegyes rendszerek

Ez a csoportosítás újabb komponenst von be a klasszifikációs szempontok közé, a szavazási struktúrát (ballot structure), így a preferenciális rendszereket külön csoportba sorolja, az arányos rendszereket nem különíti el, hanem listás rendszerekről beszél, és külön kategóriának tekinti a vegyes rendszereket.

Figyelemre méltó J. Blondel csoportosítása, aki a többségi és arányos törésvonal mentén az aránytalantól az arányosabb felé haladva rangsorolja a választási rendszereket (Blondel 1990:182).

1. First-past-the-post (brit szisztéma)
2. Kétfordulós rendszer
3. Alternatív szavazat
4. SNTV (egyéni nem átruházható szavazat rendszere)
5. Limitált szavazat
6. Vegyes, előzetes választási szövetségű rendszerek (apparentement)
7. Minimális százaléku klauzulák
8. Legnagyobb maradék (largest remainder) módszer
9. D'Hondt-rendszer
10. Sainte-Laguë rendszer
11. STV (egyéni szavazatátruházó rendszer).

Ez a felosztás egy kontinuumban, különböző szempontok mentén történik, de végeredményben az arányosság mint fő kritérium alapján csoportosít, és így nem igazán felel meg a komplex rendszerezés követelményeinek.⁶

Megemlítendő még Rae nagy hatású munkája, amely ugyan explicit módon nem tartalmaz tipológiát, de azzal, hogy a választási rend-

szereket összetevőik szerint osztja fel, és így állapít meg közöttük azonosságokat és különbözőségeket, jelentős mértékben hozzájárult az osztályozási kérdések megoldásához. Ezzel ugyanis elősegítette annak az egyoldalúságnak a meghaladását, hogy egy komponens (a választási formulák) alapján mereven szembeállítsák egymással a többségi és az arányos választási rendszereket. Ez elméletileg lehetővé tette a tipizálás egyoldalúságának meghaladását, a csak a formulát és – erősen háttérbe szorítva – a képviselők számát (egy vagy több) figyelembe vevő csoportosítások hátrányainak leküzdését. A formula mellett más komponenseknek, a szavazás struktúrájának (ballot structure) és az úgynevezett körzeti magnitúdónak (district magnitude) a fontosságát is hangsúlyozta a választási rendszerek osztályozása szempontjából. Igaz, hogy elméleti felfedezéseit empirikus vizsgálataiban nem vitte következetesen végig, mert a legnagyobb szerepet ő is a formulának tulajdonította (13 megkülönböztető tételéből 9 erre vonatkozik), de megnyitotta az utat Blais, Lijphart és mások számára egy adekvátabb, a merev dichotómia feloldása irányába mutató klasszifikáció kidolgozásához (Rae 1967, 1971).

A különböző tipológiák hiányosságaiból kiindulva Blais az input és output dimenziót is figyelembe véve, és az input (választási rendszer) oldalon belül a Rae által megfogalmazott összetevőket is dimenzióknak tekintve, hat komponens mentén próbálta összefoglalni a választási rendszerek típusait (Blais 1988: 99–110). Legfontosabb következtetése – amelyet később Lijphart kutatásai igazoltak, és a magyar választási eredmények általunk elvégzett elemzése is ezt erősíti meg –, hogy a választási eredmény, az egyes pártokra eső szavazatmennyiségek egyenlőtlenségi foka (degree of disparity) legalább olyan mértékben figyelembe veendő a választási rendszerek osztályozásánál, mint a formula vagy egyéb komponensek. Klasszifikációs kritériumként ezt mindenképpen figyelembe kell venni a választási rendszerek értékelésénél. Blais osztályozási dimenziói a következők:

I. Választási szabályok

A) Szavazási struktúra

1. Szavazás tárgya
2. Procedúra

a) Szavazatok száma

b) Szavazás típusa

B) Körzeti struktúra

1. Körzeti struktúra természete
2. Körzeti struktúra magnitúdója

C) Formula

II. Eredmény: az egyenlőtlenség foka

Érdemes megemlíteni Lijphart tulajdonképpen két szempontot (formula és körzeti magnitúdó) figyelembe vevő osztályozását (Lijphart 1994:10–46). Eszerint vannak többségi, arányos és közbülső rend-

szerek. Ezekon belül további alcsoportok különíthetők el. Az arányos rendszereket három csoportra osztja: egyszintű körzeti elosztás d'Hondt-formulával, egyszintű körzeti elosztás nem d'Hondt-formulával és kétszintes körzeti elosztás (ide sorolja például a német rendszert). A közbülső rendszerek közé a félarányos (Japán), a megerősített PR (Görögország) és a vegyes többségi-arányos (ide csak az 1951–1956 közötti francia rendszer tartozik) sorolja. A csoportokon belül a district magnitúdón kívül még a tényleges bejutási küszöböt (effective threshold) is figyelembe veszi. Komplexitása, empirikus megalapozottsága révén ez a klasszifikáció nagyon jól használható, több szempont figyelembevételével túlmutat a merev többségi-arányos megkülönböztetésen. A vegyes rendszerek elhelyezése azonban Lijphartnál sem megnyugtatóan megoldott.

Taagepera és Shugart alapvető munkája is megkísérli valamilyen rendszerbe foglalni a választásokat (Taagepera–Shugart 1989: 211). Ennek érdekében két dimenzió mentén teljesen elkülönítve két eltérő tipológiát ad. Az egyik a rendszer összetevői alapján, de a leegyszerűsített, egy komponensű, dichotóm megközelítéseket elkerülve igyekszik a lehető legtöbb elemet bevonni a rendszerezésbe. Így kétségtelenül az ilyen típusú osztályozások legtöbbször a legteljesebbikéhez jutunk, viszont túlságosan bonyolult, kevésbé áttekinthető sémát kapunk. Elsősorban a rendszerek egy kontinuumban való elhelyezése, viszonylagos komplexitása és a rendkívül összetett magyar rendszer nemzetközi összehasonlítását elősegítő jellege miatt érdemes szemügyre venni az alább következő táblázatot.

Amint az látható, ez a rendszer három nagy kategória és azokon belül a különféle összetevők alapján osztályozza a választási rendszereket. Értelemszerűen az egyes konkrét rendszerek a különböző komponensek, szempontok alapján többféle alcsoportba sorolhatók, és ezek együttesével lehet csak valamiféle tipológiát adni.

Az empirikus választási eredmények alapján az említett szerzőpáros az úgynevezett arányossági profilok (görbék) alapján ad egyfajta csoportosítást. Ennek eredményeképpen a választási rendszerek nyolc lehetséges típusát említi, nevezetesen az egyenletes, a korai növekedésű, késői növekedésű, nagyon késői növekedésű, középen mélyülő, középen kicsúcsosodó, gejzír és széles szóródású típusokat.⁷ Ez a felosztás lehetővé tesz bizonyos összehasonlításokat, de csak a szavazat-mandátum átalakítást, vagyis lényegében a formulát veszi figyelembe. Az empirikus szempont bevitelével ugyan többet mond el a választási rendszerekről, mint a korábban említett hagyományos formula alapján történő rendszerezések, de csak más osztályozásokkal együtt használható fel.

Kétfordulós választás körzetekben (általában $M=1$)

Párton belüli előválasztások (általában pluralitások)

Zárt

Nyitott

Két forduló a pártok között

Abszolút többség mindkét fordulóban

Egyszerű többség a második fordulóban

Egyfordulós választás körzetekben

tipikus eset: bármilyen M

speciális eset: $M=1$

Egyéni átruházható szavazat (STV)

Korlátozott szavazat

Felső pólus: Egyszerű többségi

Alsó pólus: Egyéni nem átruházható szavazat (SNTV)

Listás PR (nyitott és zárt listák)

Allokációs szabályok osztószám alapján

Alsó pólus: Egyszerű többségi

Imperiali⁸

d' Hondt

Sainte-Laguë

Módosított Sainte-Laguë

Dán⁹

Minden párt kap mandátumot¹⁰

Allokációs szabályok kvóta

és a legnagyobb maradék alapján

Egyszerű vagy Hare

Droop vagy Hagenbach-Bischoff¹¹

Imperiali (két forma)

Alternatív szavazat

First-past-the-post

First-past-the-post

Körzeten túli elosztási szabályok

Maradék elosztása körzeten kívül

Küszöbök

Kiegészítő mandátumok

Kiegészítő

Kompenzációs

Pótlólagos képviselő

Perszonalizált PR vagy

kompenzációs képviselő

Mindezek alapján nem tűnnek kielégítőnek, és más dimenziók mentén feltétlenül kiegészítésre, további részletezésre szorulnak azok a tipológiák, amelyek – elsősorban vagy kizárólagosan a formula alapján – egyszerűen többségi és arányos, illetve abszolút többségi, relatív többségi és arányos rendszerekre osztják a választási szisztémákat. A „vegyes” rendszer elhelyezése különösen problematikus: hol az arányos metódusok között említik, hol külön kategóriaként, hol más elnevezésekkel tűnik fel. Gyümölcsözőbbnek tartjuk azokat a

megközelítéseket, melyek egy kontinuumban vizsgálják a különböző metódusokat. Taagepera és Grofman szerint például: „a többségi választás nem más, mint a listás PR tipikus esete, magnitúdó=1 esetén” (Taagepera-Groman 1985: 344). Lijphart és Grofman a PR és a többségi rendszerek közötti dichotómia eltűnéséről beszél (Lijphart-Grofman 1984: 5).

Ennek a megközelítésnek legalaposabb klasszifikációs megoldását Sartorinál találtuk meg (Sartori 1994: 43). Ő a pártrendszereket is bekapcsolva erős, gyenge, valamint erős-gyenge és gyenge-erős rendszereket különböztet meg, egy kontinuumban, „az erőstől a gyengéig” elhelyezve. Erősnek nevezi azokat a szisztémákat, amelyekben nincsenek a szavazatok mandátumokká alakításának aránytalanságát, a rendszer egészének egyenlőtlenségét csökkentő elemek, gyengének – Lijphart „megengedőnek” (Lijphart 1984: 159) – pedig azokat, amelyek megkönnyítik új pártok alakulását, lehetővé teszik megsziárdulásukat és számukra szavazatarányuknak közelítően megfelelő mandátumarányokat biztosítanak. Ennek megfelelően az erős és a gyenge póluson egyaránt találhatunk többségi és listás-arányos rendszereket.

EGY TOVÁBBI KLASSZIFIKÁCIÓS SZEMPONT

Az általában vizsgált választási eljárások (a szavazás módja, a mandátumelosztás mikéntje stb.) mellett a választási folyamat fontos részét alkotják az indulást szabályozó előírások. Ezek révén ugyanis – a választói akarattól többé-kevésbé független – előzetes szelekcióra nyílik lehetőség, ami szintén a procedúra torzító effektusainak egyike. Természetesen e téren valamiféle korlátozást általában beépítenek a választási rendszerekbe, ennek mértéke és módszerei azonban nagyon különbözőek lehetnek. A leggyakoribb valamiféle ajánlási limit alkalmazása,⁶ de például magas kaucióval is „távol tarthatók” politikai szereplők a választástól.

Megítélésünk szerint az egyenlőség-egyenlőtlenség (parity-disparity) és az arányosság-aránytalanság fogalompárok mentén, illetve ezek kapcsolódási pontjait figyelembe véve tovább árnyalható a választási rendszerekről rajzolt kép.

Egyenlőnek („igazságosnak”, egyenlőtlenséget nem okozónak) tartjuk azokat a szisztémákat, amelyek két feltételnek egyaránt megfelelnek. Egyfelől sem közvetlenül, sem közvetve (távrolról, pszichológiai hatással) nem nehezítik az egyes politikai alternatívák hordozói (pártok és/vagy személyek) szavazatszerzési lehetőségét, vagyis a választáson való indulás, a versengésben való részvétel szempontjából nem szabnak szigorú feltételeket. Sartori nyomán ezek „gyenge”, „engedékeny” rendszereknek nevezhetők. Az egyenlőség másik feltétele az, hogy a megszerzett szavazatok mandátummá alakításának olyan szabályait alkalmazzák, amelyek a lehető legarányosabb képviselethez vezethetnek.

Egyenlőtlennek ítéljük azokat a rendszereket, amelyekben a fenti két feltétel komolyan sérül. Az egyenlőtlenység egyik forrása tehát a rendszer „erőssége” lehet: olyan szabályok alkalmazása, amelyek eredményeképpen a politikai szféra potenciális választási szereplőinek indulási esélyeit erősen korlátozzák.

Az egyenlőség általunk megfogalmazott másik feltétele akkor nem teljesül, ha az adott választási rendszer az érvényes szavazatok mandátummá alakíthatósága terén diszkriminál. Ez történhet adminisztratív-jogi (legal, explicit) küszöb alkalmazásával, amely megsemmisíti a szavazatok egy részét. Ezt a listás és a „vegyes” rendszerek egy részében alkalmazzák, kizárólag a csekély támogatású pártok mandátumhoz jutását; mértéke általában 2 és 5 százalék között van.¹² A mandátumok elosztásának szabályai (formula) szintén preferálhatják a szavazatok egy részét. E tekintetben kedvezőbb lehet a rendszer a kisebb vagy a nagyobb pártok számára, felülreprezentáltan jelenítve meg őket a választott testületben. Közismerten aránytalanító hatású továbbá az egyéni kerületi metódusok zöme, kiváltképp a brit egymandátumos, relatív többségi megoldás.

Milyen összefüggés fogalmazható meg tehát az egyenlőség-egyenlőtlenység és az arányosság-aránytalanság dimenziói között? A fenti komponensek alapján nyilvánvaló, hogy az igazán egyenlő rendszer gyenge és arányos; az egyenlőtlen szisztéma viszont erős és aránytalan. A két pólus között átmenetet alkotnak azok a rendszerek, ahol az egyenlőség két feltétele közül az egyik fennáll, de a másik nem, illetve mindkettő terén köztes állapotról beszélhetünk. Például adminisztratív szabályokkal jelentősen korlátozzák az indulók számát, de a mandátumok elosztása már arányos; vagy „bárki” részt vehet a versenyben, de az eredmények diszproporcionálisak.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy e szempontrendszert nem tartjuk önálló klasszifikációs megoldásnak.¹³ A jelzett összefüggések révén azonban megítélésünk szerint valamelyest csökkenthető az az aszimmetria, amely a dichotóm vagy kvázi-dichotóm többségi-arányos felosztásokat jellemzi. Nevezetesen, amikor többségről beszélünk, csak egy választási kritériumot vagy módszert veszünk figyelembe, azt hogy a „győztes mindent visz”, míg az „arányosság” összetettebb, a választás módszerén túl az eredményt, a parlament összetételét, a választók szavazatmegoszlásának való megfelelést is magában foglaló kategória. Az általunk javasolt osztályozási szempont felöleli a különböző kritériumokat és módszereket a választáson történő elindulástól kezdve a szavazás eredményéig bezárólag. Természetesen ez sem oldja meg az összes klasszifikációs problémát, sőt minden valószínűség szerint nem is alkotható meg olyan tipológia, amely tökéletesen megfelelné a választási rendszer minden összetevője és dimenziója különböző szempontjainak.

A MAGYAR VÁLASZTÁSI RENDSZER NEMZETKÖZI ÖSSZEHOSONLÍTÁSBAN

A magyar választási rendszert a tradicionális, klasszikus rendszerezések alapján szinte lehetetlen besorolni. Ennek alapján ugyanis – attól függően, hogy milyen kritériumot vesznek figyelembe – hol arányosnak, hol többséginek tartják a magyar szisztémát, és e két szélsőség között, illetve ezeken belül vegyesnek, mérsékelt arányosnak, majoritásosnak vagy pluralitásosnak minősítik. Ennek a nagy véleményyszóródásnak két alapvető oka van. Az egyik az, hogy döntően a többségi–arányos dichotómia mentén tipizálják, attól függően, hogy a formát (a szavazás struktúráját), vagy az eredményt, illetve annak melyik mutatóját tekintik fontosabbnak. A másik ok pedig az, hogy a magyar rendszer kombinálja az abszolút többségi, relatív többségi és arányos választás elemeit, egyaránt tartalmaz egyéni, listás és kompenzációs módszereket. Ily módon az egy vagy két összetevő, illetve dimenzió alapján történő osztályozások csak ilyen ellentétes következtetésekhez vezethetnek olyan komplex rendszer esetében, mint a magyar. Levonható tehát az a következtetés, hogy a magyar rendszer – és ez a kelet-közép-európai új demokráciák választási rendszereire általában is jellemző – nem igazán vagy csak nagyon nehezen sorolható be a hagyományos tipizálás alapján. Ezt csak a legösszetettebb, a legtöbb komponens és dimenziót magában foglaló rendszerezés vagy több tipológia együttes alkalmazásával, illetőleg új szempontú klasszifikációs megoldásokkal lehet elvégezni anélkül, hogy egyoldalúan vagy tévesen sorolnánk be ezeket a rendszereket ilyen vagy olyan típusba.

A Lakeman-féle csoportosítás, amely a vegyes rendszereket az arányosak közé sorolja – nyilvánvalóan csak a német rendszerből kiindulva, ami arányos is –, a magyar vegyesnek mondott rendszerre nem vonatkoztatható, hiszen választási rendszerünk semmiképpen nem tartható arányosnak sem teoretikusan, sem mutatóit tekintve. A vegyes rendszereket külön csoportba soroló Taylor–Johnston-féle felosztás nem mond semmit arról, hogy ez a csoport nem homogén, a vegyes kategórián belül komoly különbségek vannak. Anélkül, hogy sorra vennénk a vegyes rendszereket önálló kategóriába soroló tipológiákat, ez a megállapítás mindegyikre vonatkoztatható. Így önmagában ez sem alkalmazható, mert nem veszi figyelembe, hogy a vegyes kategórián belül teoretikusan számtalan kombináció lehetséges. Gyakorlatilag is léteznek „arányos vegyes”, „többségi vegyes” és ezek között elhelyezkedő, különböző „köztes vegyes” rendszerek.

Érdeemes kipróbálni a Taagepera–Shugart szerzőpáros által adott komponensek és dimenziók alkalmazhatóságát a magyar választási rendszerre. Eszerint egyrészt a kétfordulós, azon belül a második fordulóban egyszerű többséget alkalmazó szisztémák közé tartozik. Másrészt viszont egyfordulós, listás, azon belül a kvóta és a legnagyobb maradék elvet – mégpedig a Droop- vagy Hagenbach–Bischoff-kvótát – körzetekben alkalmazó rendszerről van szó. Végül a körze-

ten túli elosztási szabályok alapján a mandátumokat a d'Hondt-féle legmagasabb átlag módszerrel elosztó, öt százalékos küszöböt tartalmazó, a kiegészítő mandátumokat (az országos lista kompenzációs képviselői helyeit) szintén a d'Hondt-módszer alapján elosztó szisztémáról beszélhetünk.

A két eddig lezajlott magyar választás alapján felrajzolható arányossági profilgörbe elemzése pedig azt mutatja, hogy nem sorolható be az alap- és a kiegészítő profilok egyikébe sem. A görbe eleje korai növekedésű profilhoz közelít, majd a nagyon késői növekedésű profilhoz válik hasonlóvá. Egy koordinátarendszerbe helyezve egy arányos (osztrák) és egy többségi (brit) mintával világossá válik, hogy a magyar vegyes rendszer nem egyszerűen a többségi és arányos rendszerek mennyiségileg „köztes” variánsa, hanem egy sajátos, minőségileg más képződmény, melyet nem lehet, illetve nem érdemes az arányos és többségi törésvonal mentén vagy csupán ennek alapján értelmezni, osztályba sorolni (a profilgörbéket lásd a tanulmány végén). Ez a megállapítás annyit jelent, hogy még vegyes rendszerként sem interpretálható úgy, mint arányos és többségi elemek olyan kombinációja, melyben egyesek szerint a többségi, mások szerint az arányos elemek vannak túlsúlyban. A vegyes rendszert ugyanis olyan koherens szisztémának fogjuk fel, melyben másképpen hatnak az arányos, illetve a többségi rendszereket jellemző elemek is, vagyis nem tekinthető az arányos és többségi elemek különböző arányú kombinációjának, hanem sajátos minőségű, önálló választási típus. Az éretdendően így kialakított magyar és néhány más közép-kelet-európai rendszer elemzése mellett megállapításunk az utóbbi évek nyugat-európai „választáspolitikai” fejleményeivel is alátámasztható. Ugyanis 1993-1994-ben az élesen elkülönülő többségi-arányos dichotómián komoly repedések keletkeztek, bizonyos konvergencia jelei mutatkoznak. Ez egyik oldalról a többségi mintaországnak tekintett Új-Zéland, másik oldalról az arányos mintaországnak tartott Olaszország és a félarányos-arányos Japán vegyes rendszerre történő áttérésében nyilvánult meg. Mindhárom országban hosszú ideje funkcionáló, stabil választási metódusokat változtattak meg, és hoztak létre „hibrid” rendszereket. Ezek nem mindegyike jelenti még az általunk teoretikusan megfogalmazott új minőségű koherens vegyes rendszert, de a változás mindenestre gyakorlati lépés lehet ebbe az irányba.

Vizsgálati szempontunkat alkalmazva a magyar rendszer az egyenlőtlen, tehát az erős és aránytalan rendszerek közé tartozik. „Erősségét” Szoboszlai György és Schmidt Péter az 1990-es választások adatai alapján meggyőzően bizonyította. Kimutatták, hogy a magyar választójog szelekciós mechanizmusai (a jelölt- és listaállítási szabályok összekapcsolódó rendszerével) a politikai szereplők nagyobb részét még a szavazás előtt kizárják a versenyből (Szoboszlai 1990a; 1990b; Schmidt 1990). A rendszer arányossági problémáit, aránytalansági mutatóit két korábbi cikkünkben már részletesen tárgyaltuk (Fábián-Kovács 1994; 1995). Felfogásunk szerint tehát a magyar

rendszer nem tartozik azon „torzszülött hibrid” rendszerek közé, amilyennek Sartori tartja a már említett, általa ténylegesen vegyesnek minősített új olasz, új-zélandi, japán, valamint az orosz rendszereket (Sartori 1994:12). Szerinte a vegyes rendszer a többségi és arányos szisztémák negatív tulajdonságainak, hibáinak egyesítésével válik „torzszülötté”, ezért – fentebb említett első tipológiai kísérletével is ellentmondásba kerülve – a vegyes rendszerek ellen emel szót, és a többségi–arányos dichotómia érvényessége mellett érvel, illetve a vegyes rendszerek helyett a kétfordulós megoldásban véli megtalálni a „többségi vagy arányos” dilemmájának feloldását.

Ugyancsak a többségi–arányos dichotómia keretében való gondolkodás határozza meg azt a véleményt, hogy a magyar választási rendszer teoretikus megközelítésben eleve rossz, amit mindkét választás bizonyított is (Arató 1994: 27), mert kombinálja a többségelvű és a konszenzusedemokrácia elemeit, és ezen elvek keveredése miatt nem jött létre egyértelmű többségelvű vagy konszenzusos demokrácia. A Sartoriéval megegyező kiindulópontból azonban gyökeresen ellentétes következtetésre jut: Arató szerint egy az egyben a német Bundestag „arányos vegyes”, vagyis valójában arányos rendszerével kell lecserélni a magyar szisztémát. Számításaink szerint ez a jelenlegi magyar pártstruktúra és szavazatmegoszlás esetén is valóban növelhetné a rendszer arányosságát, csökkentené az egypárti előnyt, nemzetközi összehasonlításban azonban továbbra sem lehetne az arányos rendszerek közé sorolni.

A mandátumok számszerű (I.) és százalékos (II.) megoszlása Magyarországon a német választási rendszer szabályai szerint (1994)

	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	KDNP	FIDESZ	ASZ	LPSZ-VP
I.	160	79	47	36	28	28	1	1
II.	42,11	20,79	12,37	9,47	7,37	7,37	0,26	0,26

Megjegyzés: Az MSZP arányossági együtthatója (mandátumszázalék/szavazatszázalék) így 1,27, az Agrárszövetségé 0,12, a Liberális Szövetségé 0,41. A többi párt képvisellete arányos.

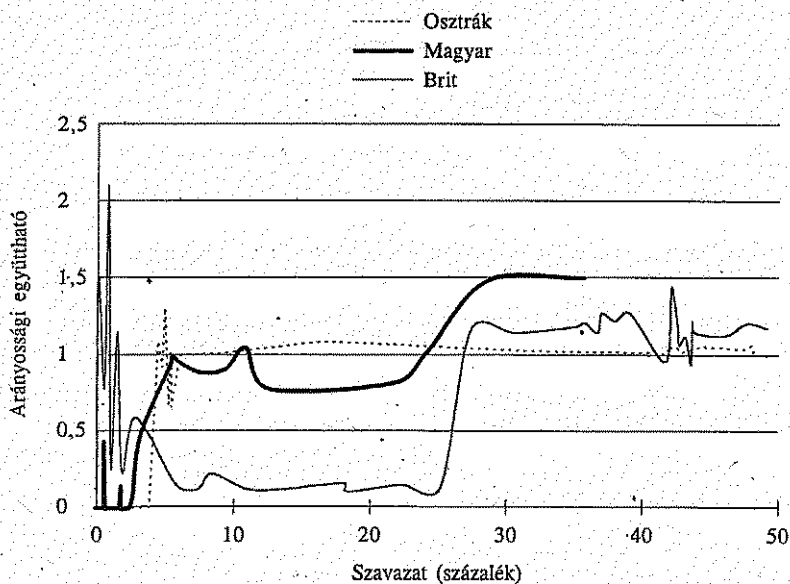
A német rendszer egyszerű áttelepítése az ottani politikai és pártviszonyok, struktúra, választói magatartás nélkül nem tudná teljes bizonyossággal kiküszöbölni sem a választási, sem a választással összefüggő politikai problémákat. Arról nem is beszélve, hogy teljesen kiszámíthatatlan – különösen a nagyon magas volatilitás miatt –, hogy miként reagálnak a választók egy német típusú rendszer bevezetésére.

Álláspontunkat a magyar választási rendszer tipológiai elhelyezéséről abban foglalhatjuk össze, hogy igazából egyik létező, ismertebb rendszerezésbe sem illeszthető be maradéktalanul. E rendszerezések logikája szerint helyesebb új típusú, konzisztens vegyes rendszernek minősíteni, mely sem nem arányos, sem nem többségi, sem

nem vegyes a szó eddig használt „köztes”, arányossági és többségi elemeket mechanikusan egyesítő értelmében. Az általunk alkalmazott egyenlőtlen, tehát erős és aránytalan kategóriába sorolás pedig véleményünk szerint többet árul el a magyar választási rendszerről, mint ha azt mondjuk róla, hogy egyszerűen többségi, arányos, vagy vegyes, a terminus hagyományos értelmében.

A klasszifikációs problémákról elmondottak alapján legfőbb következtetésünk az, hogy semmiféle séma (akár többségi, akár arányos, akár német vegyes) mechanikus átvétele vagy ilyen irányú elmozdulás nem lenne kívánatos anélkül, hogy a rendszer belső konzisztenciájára való hatását ne vennénk figyelembe, mert a szándékolttal ellenkező hatást idézhetne elő. Természetesen ez nem jelentheti azt, hogy a választási rendszer ismert – és részben dolgozatunkban is jelzett – problémáit ne próbáljuk megoldani, azonban bármilyen reformot – amennyiben az egyenlőtleniséget mérsékelni akarjuk – csak a konzisztens vegyes rendszer keretein belül célszerű végrehajtani.

Arányossági profilok Ausztriában, Magyarországon és Nagy-Britanniában



JEGYZETEK

- ¹ A dimenziók és komponensek között gyakran nem tesznek különbséget. Lijphart például dimenzióként említi az általunk komponenseknek nevezett elemeket (Lijphart 1994: 10). Mások (például Blais) érzékeltetik a különbséget, de a Rac-komponenseket ők is dimenzióként kezelik, és az azokon belüli elemeket nevezik komponenseknek (Blais 1988: 109). Szerintünk az egyértelmű megkülönböztetés végett a leghelyesebb az input-output oldalakat dimenzióknak, az azokon belüli elemeket pedig komponenseknek nevezni.
- ² A választási rendszerek legteljesebb leírását a magyar nyelvű szakirodalomban Körösi Andrásnál találjuk meg (Körösi 1993: 98–106). Míután azonban azokat a rendszereket, melyek az ő csoportosításában nem szerepelnek, nem ismerteti, ezek rövid leírását szükségessé közlünk.
- ³ Sartori kategorikusan elveti a japán rendszert a limitált szavazat egyik formájának tekintő besorolást, az ismertetett tipológiák azonban egyértelműen így emlegetik a japán SNTV-t (Sartori 1994: 26).
- ⁴ Ezt a formát főleg egyes amerikai államokban alkalmazták. Főleg történeti és elméleti jelentősége miatt található meg a mai tipológiákban is, a gyakorlatban már sehol sem létezik.
- ⁵ A súlyozott többségi rendszerek azt jelentik, hogy a többséget megszerzett jelöltek vagy pártok ún. többségi prémiumot kapnak. Ilyen például az Argentínában 1962-ig alkalmazott Saenz Pena-rendszer (mely szerint a mandátumok kétharmadát az első, egyharmadát a második helyezett kapja), vagy a mandátumok kisebb arányával premizáló olasz vagy francia eset az 1950-es évek elejének egy, illetve két választásán. Megjegyezzük, hogy ennek a „megerősített többség”-nek arányos megfelelője is van a Görögországban több választáson alkalmazott megerősített (reinforced) PR formájában.
- ⁶ Meg kell jegyezni, hogy Blondel csoportosítása az arányosság szempontjából sem pontos, mivel léteznek olyan listás rendszerek, melyek arányosabbak lehetnek az STV-nél.
- ⁷ A profilgörbék részletes leírását lásd Taagepera–Laakso 1980 és Fábián–Kovács 1994: 208.
- ⁸ Az Imperiali elnevezést használják a legnagyobb átlag módszer egyik formulájaként, változatokat, amelyet például a belga helyi választásokon alkalmaznak. Másrészt így nevezik a szavazatokat a mandátumok kettővel növelt számával elosztott kvótát, melyet az 1993-ig érvényben lévő olasz választási rendszer alkalmazott. Bonyolítja a helyzetet, hogy egyes szerzők a legnagyobb maradék elve egyik változatára is ezt a terminust használják, mégpedig a kétszintes, részben Imperiali, részben Hare (egyszerű) kvótát alkalmazó olasz rendszer esetében (Mészáros–Szakadát 1993: 56).
- ⁹ A dán módszer azt jelenti, hogy 1, 4, 7, 10 stb. osztósorozatot használnak a mandátumok elosztásánál a legmagasabb átlagformula e variánsánál. Ezt Dániában a pártlistán belüli mandátumelosztásnál alkalmazzák.
- ¹⁰ Ez olyan, inkább elméleti lehetőségként létező legmagasabb átlag formula, amely 1, 101, 201, 301 stb. osztósorozatot alkalmaz. E megoldás esetén az első, legnagyobb párt kapja az első mandátumot, szavazatarányát viszont 101-el osztják, és így tovább. Ez azt jelenti, hogy a nagy pártok nem jutnak addig második mandátumhoz, amíg a legkisebb szavazatot elért párt is legalább egy mandátumot nem kap (természetesen csak az elosztható mandátumok számának megfelelően juthatnak a pártok mandátumhoz).
- ¹¹ A Hagenbach–Bischoff elnevezés is két értelemben használatos a szakirodalomban. Egyrészt a legmagasabb átlag módszer egyik variánsaként, amely két mandátumelosztási részből áll, egyfelől egy kvóta szerinti eljárásból, másfelől egy d'Hondt-féle legmagasabb átlag eljárásból (Mészáros–Szakadát 1993: 62). Az osztrák és a magyar választási rendszer is lényegében ezt alkalmazza. A különbség közöttük az, hogy az előbbi 1970-től egyszerű (Hare) kvótát, az utóbbi vi-

szont az eredeti osztrák Hagenbach-Bischoff kvótát alkalmazza. A Hagenbach-Bischoff-elnevezés másik értelmezésben ugyanis egy kvótára is használatos, melyet a szavazatok és a mandátumok eggyel megnövelt számának hányadosaként kapunk meg. Egyes szerzők ezt a Droop-kvótával azonosnak tartják, csak megfogalmazásbeli, kiindulópontbeli különbségről beszélnek (Taagepera–Shugart 1989: 30). Mások két különböző kvótaként írják le a két említett formulát, mivel a Droop-kvóta esetén a hányadoshoz egyet hozzáadnak és ezzel kezdik a számítást, a másik esetben pedig nem (Mészáros–Szakadát 1993: 52). A Droop elnevezést egyébként Írországban használják.

- ¹² Léteznek ennél kisebb és nagyobb küszöbök is, azonban a kisebbeknek a gyakorlatban semmi hatásuk nincs, például Izraelben vagy Hollandiában, míg a görög és a török 17, illetve 10 százalékos küszöb már a reinforced (megerősített) PR különleges esetét jelentik.
- ¹³ Már csak azért sem, mert a konkrét választási rendszerek vizsgálata ebben a fogalomkörben általunk eddig megoldatlan empirikus-statisztikai problémákat vet fel. Kérdés, hogy milyen módszer segítségével mérhető egy-egy szisztéma „erőssége”, illetve a különböző szelekciós mechanizmusokat alkalmazó rendszerek e tekintetben hogyan hasonlíthatók össze egymással. Fontos annak tisztázása is, hogy a választási rendszerek egyenlőségének, illetve egyenlőtlenségének megítélésakor milyen arányban veendő figyelembe az adott szisztéma erőssége és arányossága, hiszen a két dimenzió a rendszer egésze szempontjából megítélésünk szerint nem azonos súlyt képvisel. E módszerek kidolgozása további kutatásokat igényel.

HIVATKOZÁSOK

- Arató András 1994. Rendszerváltás, közjogi szerkezet és alkotmányozás. *Mozgó Világ*, (XX), 10, 23–30.
- Blais, Andre 1988. The Classification of Electoral Systems. *European Journal of Political Research*, XVI, 99–110.
- Blondel, Jean 1990. *Comparative Government*. New York, London etc.: Philip Allen
- Bogdanor, Vernon–David, Butler (Eds.) 1983. *Democracy and Elections. Electoral Systems and their Political Consequences*. Cambridge: Cambridge University Press
- Fábián György–Kovács László Imre 1994. A választási rendszerek arányosságának egyes kérdései. *Politikatudományi Szemle*, III, 3. 202–226.
- Fábián György–Kovács László Imre 1995. Az arányosság újabb dimenziói. Az 1990-es és az 1994-es magyar parlamenti választások eredményeinek összehasonlító elemzése. *Politikatudományi Szemle*, IV, 2. 67–86.
- Körösényi András 1993. *Pártok és pártrendszerek*. Budapest: Századvég Kiadó
- Lakeman, Enid 1974. *How Democracies Vote. A Study of Electoral Systems*. London: Faber
- Lijphart, Arend 1984. *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven: Yale University Press
- 1994. *Electoral Systems and Party Systems. A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945–1990*. Oxford, New York etc.: Oxford University Press
- Lijphart, Arend–Bernard, Grofman (Eds) 1984. *Choosing an Electoral System. Issues and Alternatives*. New York: Praeger
- Mészáros József–Szakadát István 1993. *Választási eljárások, választási rendszerek*. Budapest: A BME Szociológiai Tanszék kiadványai. 2.
- Rae, Douglas W. 1967, 1971. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven: Yale University Press

- Sartori, Giovanni: 1994. *Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. Basingstoke, London: Macmillan
- Schmidt Péter 1990. Választottunk... (Szélgjegyzetek a választáshoz). In: *Parlamenti választások 1990. Politikai szociológiai körkép*. (Szerk. Szoboszlai György.) Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet. 3–11.
- Szoboszlai György 1990a Politikai tagoltság 1990 – a választások tükrében. *Társadalmi Szemle*, XLV, 8–9. 18–31.
- 1990b Választási rendszer és politikai tagoltság. In: *Parlamenti választások 1990. Politikai szociológiai körkép*. (Szerk. Szoboszlai György.) Budapest: MTA Társadalomtudományi Intézet. 12–26.
- Taagepera, Rein–Bernard, Grofman 1985. Rethinking Duverger's Law. Predicting the Effective Number Parties in Plurality and PR Systems – Parties Minus Issues Equals One. *European Journal of Political Research*, XIII, 341–353.
- Taagepera, Rein–Markku, Laakso 1980. Proportionality Profiles of West European Electoral Systems. *European Journal of Political Research*, VIII, 423–446.
- Taagepera, Rein–Shugart, Matthew S. 1989. *Seats and Votes. The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven–London: Yale University Press.
- Taylor, Peter J.–Ronald J., Johnston 1979. *Geography of Elections*. New York: Holmes and Maier

LÓVÉTEI ISTVÁN

Alkotmányozás mint legitimáció?

1992 decemberében, amikor már véglegesnek tűnhetett a legnagyobb kormánypárt és a legnagyobb ellenzéki párt közötti „alkotmányos kompromisszum” (paktum) tartós politikai viselkedési módokat kijelölő működése¹, Kis János, a legnagyobb ellenzéki párt „tekintélyes ideológusa” a *Magyar Hírlapban* elemző cikket írt a frissen berendezkedő politikai rendszer legitimációjának hiányáról, és e hiány által veszélyesnek tetsző következményeiről. Megállapítása szerint: „A magyar demokrácia jövője attól függ, hogy sikerül-e véget vetni az átmeneti időszak legitimációs bizonytalanságának, legitimációs küzdelmeinek.”² A cikk premisszája szerint a rendszerváltás során bármennyire képesek voltak is a főszereplő politikai csoportosulások józan önmérsékletre, józanságra, mégsem rendelkeztek az új politikai rendszer legitimálását biztosító történelmi tekintéllyel, s hiányzik az új alkotmányosság működése során a megingathatatlan legitimációt jelző konszenzus is.³ Szerinte az új alkotmány kidolgozásának és elfogadásának éppen az adná a kiemelkedő jelentőséget, hogy a hiányzó vagy hiányos legitimációt megteremtő aktus jele, szimbóluma lenne. Persze nem az alkotmány maga, mint írott szöveg, hanem a benne foglalt tényleges, a társadalom józan, bölcs többségét átfogó, a napi politikai és parlamentáris gyakorlatban működő konszenzus a valódi legitimáció. Ebben az értelemben nem is annyira az a fontos, hogy az új alkotmányban „alkotmányosan megfelelő” módon rögzítsék azokat az alkotmányos szabályokat, amelyeknek pontatlan vagy inkább nem kielégítő megfogalmazása alkalmat ad az egymásnak feszülő politikai indulatoknak egyes alkotmányos helyzetek át- vagy újraértelmezésére – persze ez is nagyon fontos –, hanem az új politikai rendszer, a harmadik köztársaság és – hosszabb távon stabilizálódó – főszereplőinek definítív és egyben demonstratív legitimációja.

Érdeemes lenne alaposabban elemezni a legitimáció adott történelmi helyzetét, az alkotmány és a legitimáció viszonyát csakúgy, mint azt, hogy voltaképpen mi a legitimáció tényleges társadalmi hozadéka, meddig tart érvényessége, mit jelent konkrétan a magyar történelemben a legitimáció vagy inkább tartós hiánya, s ez hogyan hat a társadalom (politikai és nem politikai) működőképességére. Továbbá igaz-e, hogy egy alkotmány kidolgozásának politikai konszenzusos folyamata valóban legitimáló erejű? Mindig az? S ha nem, mikor nem, amennyiben pedig igen, mikor tehető kérdésessé, mit követel a legitimáció fenntartása? Ezek olyan kérdések, amelyek a legitimáció igényével hozott alkotmányok kidolgozása kapcsán (előtt) jó, ha tisztázottak, s nem csupán az elméleti elemzés, hanem a konkrét politikai gyakorlat számára. Jelen sorok azonban nem e kérdések indukálta problémával kívánnak foglalkozni, noha szükségképpen érintik a legitimáció elméleti problémáját is. Kis János azonban a helyzetértékelés mellett forgatókönyvet is adott az „optimális kibontakozásra”, mely szerint az 1994-es parlamenti választások után – szerencsés esetben – újra megteremthető, végérvényesen megkérdőjelezhetetlené tehető a kívánatos legitimáció, alapvetően az új alkotmány segítségével. Úgy tűnhet, hogy az események követik e forgatókönyvet. Az új koalíciós kormány programjába iktatta az alkotmány kidolgozását, s több szinten is megindult az alkotmánykonceptió(k)⁴ kidolgozása. Napjainkban már a meglehetősen előrehaladott folyamat „társadalmi vitáit” éljük, a törvényhozás által elkészített és a napilapokban közölt alkotmánykonceptió első társadalmi kritikáit olvashatjuk – túl a szűkebben vett szakmai kritikák megfogalmazódásán, amely az alkotmányozás intézményes része. Meg lehet-e ezek után kérdőjelezni az alkotmányozást? Nem a koncepció tartalmi kérdéseit esetleg egészben vagy részben, hanem magát a folyamatot, annak értelmét? Úgy tűnik, nem.⁵

A *Politikatudományi Szemle* 1995/4. számában két vitacikk jelent meg az alkotmányozásról, Balogh Istvántól „Alkotmányozó társadalom?”, illetve Szoboszlai Györgytől „Az alkotmányozás dilemmái: a hatalommegosztás és a népszuverenitás az alkotmányban” címmel. A két munka közül Szoboszlai György írása követi a „forgatókönyvet”, azt vizsgálja, hogy milyen tartalommal kell rögzíteni az új alkotmányban a hatalomgyakorlás alapjait. Ehhez meglehetősen alapos elemző munkát végez, hiszen részletesen megvizsgálja a „rendszer-váltó alkotmány” kidolgozásának a körülményeit. Visszanyúl az eredeti koncepciókhoz, majd sorra áttekinti az elmúlt néhány év alkotmánymódosításait. Elemzi azt a folyamatot – és politikai hátterét –, amelynek során kialakult a jelenlegi alkotmányos hatalomgyakorlás szerkezete. E vonatkozásban kritikus, rámutat az ad hoc, illetve priméren politikai megfontolásokból végrehajtott alkotmányos szabályozás következetlenségeire, negatívumaira. Keresi azt az utat, ahol az újrafogalmazás értelmes lehet, nem pedig erőszakolt. Tematikailag végigkíséri az elmúlt öt-hat év alkotmányos vitáinak középpontjában álló kérdéseket: a kormány alkotmányos helyzete, a parlament

szerepköre, kapcsolata a kormányhoz, a választójogi rendszer, a köztársasági elnök jogállása, az alkotmánybíróság, a közvetlen demokrácia szerepköre. Éppen mert alapos elemző munkát végez, egyes megoldásaival nem érdemes vitatkozni, sőt koncepcionális megállapításait akként lehet summázni, hogy egyfajta egyensúlyt keresnek, lefaragva jelenleg még megállapítható aránytalanságokat. Az alkotmányozás folyamata tehát jelenleg racionalizáció, az alkotmányos hatalomgyakorlás intézményrendszerének egyfajta kiegyensúlyozása, nincs szükség a jelenlegi keretek lényegi megkérdőjelezésére egyetlen alkotmányos intézményrendszer esetében sem. Az új alkotmány legitimáció-teremtő szerepével mindössze egyetlen megjegyzés erejéig foglalkozik: kiemeli a politikai elit konszenzusszerző képességét és felelősségét, s hangsúlyozza, hogy az új alkotmány elfogadhatóságának – túl a parlamenti formális elfogadáson – az a feltétele, hogy megköttessék (megőrződjék) e racionális és önkorlátozó konszenzus. A tanulmányból önmagában véve nem derül ki, hogy adott politikai erőknél mennyiben kell önuralmat gyakorolniuk a racionális konszenzus megteremtése érdekében. A szűkebben vett szakmai indokokon túlmenő politikai érvelést, illetve elemzést elkerüli a tanulmány. Megjegyzendő, hogy az 1992–1994 közötti időszak alkotmányos vitáiban tetten érhető volt az alkotmányos berendezkedés politikai erőviszonyoktól és érdekektől vezetett direkt és indirekt kritikája, s Kis János is utal e politikai érékkörnyezetre foratókönyvének megírása kapcsán. E tartózkodás egyszerre utal arra, hogy az alkotmányozás folyamata a szűkebben vett jogászai szakmai racionalizáció körében folyik, s arra, hogy nincs érdemleges politikai „konszenzus-helyzet”, legalábbis abban az értelemben, hogy nincsenek markánsan eltérő politikai nézőpontok, érdekek. Azok a politikai pártok, amelyek a parlamenten belül érdemleges szerepet kapnak az új alkotmány elfogadásában, inkább a jelenlegi alkotmányos státus fenntartásában érdekeltek, semmint koncepcionálisan új helyzetek, szerepek megteremtésében. A legitimáció szűkebben felfogott fogalom. Mindössze annyit jelent, hogy nem elegendő az egyszerű (habár kétharmados) parlamenti többség.

Balogh István munkája viszont – mint a szerző maga is hangsúlyozza – nem ebben a fogalmi keretben mozog. Nem foglalkozik az alkotmányos intézményrendszer belső szakmai kérdéseivel, nem az egyes intézmények lehetséges alternatív megoldásaival, sőt még az alkotmányozás politikai környezetével, erőterével sem. Témája alapvetően az, hogy a kidolgozandó új alkotmány – a jelenlegi alkotmányozás irányának megfelelő tartalommal – nem alkalmas az általa „kodifikált” társadalmi és politikai szerkezet legitimálására. Végso következtetése kiváltképp „pesszimista” – noha ezt nem mondja ki expressis verbis –: nem is lehetséges elfogadni, vagy inkább szükségyszerű az, hogy ne lehessen elfogadni ilyen legitimáló alkotmányt. Tanulmánya tehát magának az alkotmányozásnak (a Kis János által felvetett programja értelmében véve) a megkérdőjelezése, s így kilép az alkotmányozással foglalkozó aktuális szellemi környezetből. Nem

önmagában e kilépés indukálja, hogy a tanulmánnyal kicsit mélyebben foglalkozzunk, hanem azok az érvek, amelyek Balogh Istvánt tanulmánya alapkövetkeztetésére vezették. Mi indokolja, hogy a legitimitáció értelmében megkérdőjelezzük az alkotmányozás folyamatát?

A tanulmány következtetése az, hogy a formális értelemben vett alkotmánymodell kidolgozása nem cseng össze az állampolgárok jelentős részének, voltaképpen többségének elvárás-rendszerével, a polgárok többsége inkább „elszenvedi”, kénytelen elszenvedni a rendszerváltással beindult társadalmi folyamatokat, értékrendszere azonban markánsan szemben áll az alkotmányozás folyamatában megfogalmazódó értékrendszerrel. Ennélfogva nem lehet szó a szélesebb társadalmi legitimitáció értelmében vett alkotmányozásról.

Ennek elsősorban az az oka, hogy a polgárok többsége a rendszerváltást összekapcsolja elvárásaiban a szociális biztonság megőrzésével, sőt javításával, az alkotmányozás viszont éppen ezzel szemben ható folyamat, amelynek jellemzője a szociális biztonság alkotmányos garanciáinak kizárása az alkotmányból. Ez egyben szükségszerű, hiszen annak, hogy az alkotmány valódi garanciális rendszerként működjön, feltétele, hogy csak olyan jogokat lehet beépíteni, amelyeket biztosítani is lehet. A társadalom jelenlegi állapotában e jogok nem biztosíthatók, s ennek következtében az alkotmányból ki kell iktatni a szocialista örökségként itt maradt, alkotmányos deklarációkat. Ezért az alkotmányozás ebben az értelemben nem szólhat a legitimitációt megalapozó, sok szempontból igazán lényeges kérdésekről, különösen nem akkor, amikor egyre jobban érezzük a rendszerváltás után bekövetkező társadalmi-gazdasági problémákat, a szociális rendszerek elértéktelenedését, a növekvő szegénységet. Így amennyiben az alkotmányozás konzekvens, jogokat megtagadónak, legalábbis erősen szűkítőnek kell lennie, mégpedig az emberek életének mindennapjait, közvetlen életviszonyait illetően. Mindezt nem pótolják, nem helyettesítik a garantálható szabadságjogok. Ekként pedig nem valósulhat meg a tényleges legitimitáció.

E mondanivaló igen súlyos, s mintegy jelzi azt a határvonalat, amely a ténylegesen működő hatalom aktuálisan felfogott feladatai és a „hallgató” többség elvárásai, értékei között húzódhat, húzódik.

Vitatható-e Balogh István alkotmányozásra vonatkozó tézise? Mielőtt választ keresnénk, először pontosítsuk, hogy milyen vonatkozásban érinti a legitimitációt az alkotmányozás folyamata. E célra meg kell különböztetnünk a legitimitáció szorosabban vett alkotmányjogi, az alkotmányosság körébe vonható fogalmát a legitimitáció általánosabban ismert, szociológiai, (weberi) hatalom-uralom-elméleti fogalmától. Ez utóbbi a hatalom (uralom) elfogadottságára, a hatalommal való állampolgári azonosulás mértékére vonatkozik, és magában foglalja a hatalom által alkalmazható erőszak igazolhatóságát. Az állam, illetve az államhatalom legitimitációjának szorosabban vett alkotmányjogi vagy alkotmányossági kritériuma kettős értelmű legitimitációt jelent. Egyfelől jelenti azt, hogy az államhatalom egyfajta demokrati-

kus felhatalmazással jön létre és működik – megfelelő választások révén, a közvetlen demokrácia és a polgárok politikai részvételének egyéb intézményein keresztül, a kormányzat felelősségének az elve alapján stb. Ez az alkotmányos rendszer közvetlen politikai legitimációja. Másfelől a legitimáció szorosabban vett jogi kritériuma arra utal, hogy a hatalomgyakorlás – beleértve a jogi normák megalkotását is – jogszerű, illetve alkotmányhoz kötött. Ennek is van megfelelő intézményi rendszere – megfelelő normakontrollok, a jog uralma, a joggyakorlás ellenőrizhetősége, a jogvédelem garanciái stb.⁶ Az alkotmányjogi értelemben vett legitimáció csak áttételesen tartalmazza a hatalom elfogadottságát, az azzal való azonosulást, amennyiben feltételez egyfajta felhatalmazást, valamifajta participációt.

A kétfajta legitimáció megkülönböztetése igen lényeges.⁷ A társadalmi elfogadottságnak, azonosulásnak nincsen „objektív” mérőszáma, bizonyos mértékig tükröződhet a közvélemény, illetve a nyilvánosság intézményeiben (bár itt is számolni kell a néha – tudatosan indukált – torzításokkal), végső esetben szociológiai módszerekkel megközelíthető, ám mértéke gyakorta változik. Bizonyos értelemben indokolt történelmi mértékkel, a történelmi tudattal összefüggésben mérni; s olykor előtűnik társadalmi krízishelyzetekben, ahol szolidaritásra, az élkerülhetetlen korlátozások önkéntes vállalására van szükség. Könnyebben „mérhető” az alkotmányjogi legitimáció, amelyre következtetni lehet a választási és egyéb politikai részvétel arányai-ból.

A kétféle legitimációnak elvárás szerint egybe kell esnie. Ez azonban a gyakorlatban nem feltétlenül van így, a társadalmi legitimáció megállhat a saját lábán akkor is, ha hiányoznak az alkotmányosság vagy a normativitás értelmében vett legitimáció intézményei.⁸ De a dolog meg is fordítható: egyáltalán nem lehetetlen, hogy az alkotmányos intézményrendszer rendelkezik a legitimáció kritériumaival általános elfogadottsága, széles körű azonosulás nélkül. Ebben az értelemben a hatalom szerkezetének legitimációja hasonlít a lehetséges legjobb, ámde önmagában véve igencsak rossz világ rezignált elfogadásához.

Kis János legitimációt hiányoló cikkében e kétféle legitimációt⁹ összevonja, kiindulópontja a történelmi elfogadottság és az annak megfelelő gyakorlat hiánya, javallata azonban az alkotmányjogi legitimáció demonstratív, illetve politikai konszenzusos megteremtésére irányul.

Balogh István tanulmánya viszont az alkotmányozás ellentmondásos folyamatára utal: miközben a politikusok és a jogász szakma kétségtelen erőfeszítéseket tesznek a hatalmi intézményrendszernek a legitim modellt „egyre jobban” kielégítő kialakítására, az alkotmányozás szembekerül a társadalmi elfogadottság igényével, éppen a jogoknak egy, a mindennapok gyakorlatát erősen átható részét megvonó jellege miatt. Ebben az értelemben pontosítható az az állítás, hogy az alkotmányozás nem teremtheti meg a legitimációt: jelesül fenntartja és megerősíti az alkotmányos intézményrendszer legitimá-

cióját, miközben elvonó, kirekesztő jellege a társadalom széles rétegei számára akadálya a belső elfogadottság, az azonosulás kialakulásának. A gyakorlat is mintha igazolná e kettősséget: alkotmányjogi értelemben nem vitatja senki a rendszerváltó alkotmány által kodifikált hatalom struktúrájának, intézményeinek legitimitását, ezt fényesen bizonyítja a két választás eredménye. Mégis talán éppen a választások a bizonyítékai annak is, hogy a polgárok relatív többsége nem tudott stabilan azonosulni saját politikai képviselőjével, ezt mintegy demonstrálja a választási preferenciák eléggé szélsőséges ingadozása, s ez az oka, hogy a politikai szervezetek, élükön a pártok gyakorta legitimitációs válságot éreznek.

Elfogadva tehát azt, hogy a szociális-kulturális jogok, illetve a tényleges társadalmi ellátó-szolgáltató intézményrendszerek átalakítása – bizonyos értelemben valóban leépítése – szükségszerű, visszatérhetünk arra a kérdésre, hogy vitatható-e a tanulmány alapvető tézise, valóban szemben áll-e szükségszerűen az alkotmányozás folyamata a társadalom igen jelentős részének – fogadjuk el, talán többségének – az érték- és érdekszerével? Ebben a pontosított értelemben a tények tanúsága szerint úgy tűnhet, aligha. Ennek demonstrációjaként utalhatunk a parlamenti előkészítő bizottság által elkészített alkotmánykonceptióra, amely óvakodik a szociális-kulturális jogok garanciális kibontásától, és inkább csak bizonytalan állami ígervényként tartalmazza e jogokat, mindenféle konkrét kötelezettségvállalás, a szociális jogok terén az alkotmányból közvetlenül következő alanyi jogok „juttatása” nélkül⁹

Mielőtt megkísérelnénk erre választ adni, foglalkoznunk kell röviden a szociális(-kulturális) jogok alkotmányos alapjogként való értelmezhetőségével. Először is utalni kell az alanyi jogok fogalmára, amely kulcsfontosságú a szociális jogok értelmezését illetően. Eszerint egy jog akkor alanyi, ha alapján a jogosult alannal szemben fennáll valamely kötelezettség, ami, amennyiben nem teljesítik, kikényszeríthető a jogszolgáltatás szerveinek segítségével. Az alanyi jog tehát mindig konkrét, érvényesíthető kötelezettségre vonatkozik. Az mellékes, hogy a kötelezett maga is természetes vagy jogi személy-e, vagy netán az állam (ez utóbbi esetben persze lennie kell egy konkrét állami szervnek, amely nevesíthető mint a kötelezettség hordozója). Világos, hogy e tekintetben az alkotmányos „alapjogok” státusa többféle lehet. Egy részük egyúttal alanyi jog is, ami azt jelenti, hogy megfelelő eljárásban érvényesíthetők: megsértésük esetén helye van a teljesítésre szorításnak, reparációnak, in integrum restitúciónak. Ebben az értelemben közvetlenül az alkotmány alapján lehetőség van például a bírói eljárásra. Nagyjából ilyennek fogja fel a hagyományos angolszász jogelmélet és joggyakorlat az alkotmányos alapjogokat. A kontinentális jogrendszerekben azonban a hagyományosan alkotmányos alapjogoknak minősített jogok egy része nem ilyen, önmagukban nem tekinthetők közvetlen kötelezettséget tételező alanyi jogoknak. Ebben az esetben létezhet egyfajta állami kötelezettség arra, hogy e jogok konkrét tartalmát az állam normaál-

kotó szervezetei meghatározzák, s ekkor az alkotmányos alapjogot alanyi joggá „transzformálják”. Ebben az értelemben tehát maguk az alkotmányos alapjogok nem alkalmasak konkrét reparációra, a teljesítés kimondására, csak abban a formában, amelyben konkrét módon meghatározódtak. Azonban az állam (jogalkotó) elmarasztható azon kötelezettsége elmulasztása miatt, hogy a jog tartalmát további (sokszor éppen közigazgatási) jogintézményben határozza meg. Ilyen kötelezettségek elmulasztása esetén szoktak a kontinentális országok alkotmánybíróságai mulasztást megállapítani, s egyben kötelezik a jogalkotót, hogy e mulasztást pótolja. Magára a sérelmező jogalanyra azonban ebből még nem származik további jog, s nem nagyon vannak eszközök sem arra, hogy a mulasztás pótlására a jogalkotó rászorítható legyen. Végül vannak az alkotmányokban olyan megfogalmazások, amelyek pusztán deklaratívak, még azon kötelezettség sem állapítható meg közvetlenül, hogy a jogalkotónak további konkretizáló jogintézményeket kell teremtenie a jogok tényleges tartalmának a megállapítására. Mind az ilyen, mind az előző esetekben azonban az alkotmánybíróságok alkotmányértelmezéssel megállapíthatnak konkrét alanyi jogi tartalmat az egyébként általános kötelezettségként, illetve deklaratív módon megfogalmazott „jog” alapján, illetve a deklaratív módon megfogalmazott jog esetében megállapíthatnak értelmzéssel állami kötelezettséget, s egyben a jogalkotó mulasztását.

A szociális jogok alapjogi jellegére vonatkozóan nagyjából három elméleti megközelítésről beszélhetünk.¹⁰ Az első szerint ilyen alapjogok valójában nincsenek. Alkotmányos alapjogok azok, amelyek individuálisan lebonthatók, ténylegesen az emberek személyiségéhez kötődnek, illetve a személyiség tisztelete védelmének a garanciáit jelentik. Hierarchiájuk alapja az ember méltóságának az elismerése. Alapjában véve ilyenek a klasszikus szabadságjogok, illetve azok, amelyek a modern fejlődés eredményeként fogalmazódtak meg, de lényegüket tekintve rendelkeznek a szabadságjogoknak az emberi méltósághoz, a személyiség védelméhez kötődő jellegével. A szociális és kulturális jogok többsége nem ilyen, nem individualizálható, érvényesítésükre nem alakítható ki alkotmányos garanciarendszer. (Némelyik persze transzformálható a klasszikus jogok közé, például a munkához való jog esetében a munkahely szabad megválasztásának a joga abban az értelemben, hogy senki nem kötelezhető meghatározott munkahelyen való munkavégzésre, kivéve ha büntetésként alkalmazzák ezt – ám az ilyen „átalakításnak” nincs sok értelme, mint a példa mutatja). Így a konzekvens, az alkotmányvédelem lehetőségeivel számoló alkotmányokból hiányoznia kell a többnyire kollektív, az esetek érdemi részében nem alanyi jogként megfogalmazható szociális-kulturális jogoknak, vagy ha mégis szerepelnek, nem tekinthetőek másnak, mint üres deklarációknak. Felvételük továbbá veszélyes is, hiszen „pozitív jogként” (az államot tevőleges politikára kényszerítő jogként) olyan politikai tartományba avatkoznak be, amely klasszikusan a kormányzat alkotmányos joga, a társadalomnak pedig

a politikai felelősség érvényesítése (választások) során egyébként egyértelmű lehetősége van az ilyen kormányzati politika értékelésére, legitimálására. Ha tehát adott esetben a választások révén felhatalmazást nyert kormányzati politikára kényszerítenek kívülről annak programjába nem illő, s esetleg nem is végrehajtható tevőleges kormányzati politikát, akkor valójában a népszuverenitást képviselő tényleges kormányzati főhatalmat vonják kétségbe.¹¹

A második megközelítés szerint a szociális jogok valóban nem individuálisak a klasszikus jogok értelmében. De nem is ez a céljuk. Ha nem is jelentenek közvetlenül alanyi jogot – az alkotmány alapján –, szerepeltetésük mégsem fölösleges. Meghatározzák ugyanis az állam irányultságát, s ekként tényleges programot adnak a hatalomért versengő politikáknak. A szociális-kulturális jogok ebben az értelemben állami ígérvények, olyan céltételezések, amelyek meghatározzák az állam hosszú távú politikáját, a törvényhozás tartalmát. Ezek az ígérvények tehát hosszabb távon, az állam teherbíró képességének függvényeként szintén alanyi joggá válnak, de nem az alkotmány, hanem a pozitív (közigazgatási) jog révén. (Az előző elmélet sem tagadja, hogy a közigazgatási jogban elismerhetők alanyi szociális jogok.)¹²

Végül a harmadik megközelítés szerint nincs ok arra, hogy lényeges különbséget tegyünk klasszikus és nem klasszikus alkotmányos alapjogok között, egyrésztől a klasszikus szabadságjogok is közvetlenül szociális természetűek, magukban foglalnak társadalmi igazságosságra utaló tartalmat, másrésztől a szociális jogok sem csupán ígérvények, hanem kellő gondossággal kialakítható az a tartalmuk, amely szerint az alkotmányból is következik alanyi jogi természetű, megadhatóak alkotmányos garanciáik. Az sem veszélyes, ha voltaképpen megkötik a kormányzati politikát adott esetben egy aktív (nem csupán negatív, elhárító, jogvédő) területen, és tevőleges kötelezettségeket írnak elő intézményrendszerek (pl. társadalombiztosítás) fenntartására, szolgáltatások, juttatások nyújtására. Valójában ugyanis minden jog kormányzatot korlátozó jog, a kormányzat a jogállam keretei között éppen azért működik, hogy a jogok érvényesülését biztosítsa. A modern történelem tanúsága és ennek megfelelően az államelmélet (politikaelmélet) szerint egyenesen kívánatos a kormányzat egyébként felhatalmazásos többségének korlátozása valamilyen általánosabb érdekre tekintettel, nincs abszolútizálható kormányzati szuverenitás.¹³ Ki kell azonban még egyszer emelni, hogy a legitimáció szempontjából nem a jogok alkotmányban szerepeltetése a döntő, hanem az, hogy hogyan éli át a társadalom az alkotmányos értelemben legitimált politikai struktúrához kapcsolható társadalmi viszonyokat.

A szociális jogok vonatkozásában azonban önmagában mégsem az a döntő kérdés még alkotmányos értelemben sem, hogy azok vajon alanyi jogok-e vagy sem, illetve alanyi joggá transzformálhatók-e vagy sem.

A másik megjegyzés a társadalmi diskurzusra vonatkozik. Nagyjából világos, hogy az alkotmányozás mindig is az „elithez” köthető. A közvetlen demokrácia intézményei alkalmatlanok olyan „szerződés” megtárgyalásához és „tető alá hozásához”, amilyen az alkotmány. Még a népszavazás sem diskurzív ebben az értelemben, hiszen nincs mód tartalmi elemek be-, illetve kiemelésére. Így hát az „alkotmányozó elit” elkerülhetetlen hivatása az érdekek képviselője, átvétele. A társadalmi legitimitáció mindig ahhoz köthető, hogy ezt a hivatást az alkotmányozók képesek voltak-e betölteni, képesek voltak-e bizonyos értelemben a „társadalom nélkül”, de érte gondolkodni. (Ebből nem következik, hogy ezt a társadalom ellenére tehetnék, mint a túlságosan radikális elitek.) Látszik tehát, hogy az alkotmányozás ritka és „önzetlen” pillanat a társadalom életében.

Ha tehát a szociális jogok kapcsán hiányoljuk a diskurzust, akkor mégiscsak az eliten belüli diskurzus hiányáról lehet szó, amely persze áttételesen tartalmazza az elit és a társadalom egésze közötti diskurzus egyébkénti hiányát. Ez pedig nem szükségszerűség még a jelenlegi, szükségszerű megszorításokkal teljes helyzetben sem. Amint Kis János kimutatja, emberi jogaink morális jogok, bár további értelmezés kérdése, hogy alkotmányos jogaink mennyiben „emberi jogok”, jelen célra fogadjuk el azonosíthatóságukat. A kérdés tehát az, hogy van-e valamilyen kizáró indok, amiért a morális jogok közül törlendők a szociális jogok? Rawls nyomán kimutatható, hogy a morális elvek végső soron konszenzuális jellegűek, s mint ilyenek csak akkor vehetők el, ha korrekt morális érvek alapján vitathatóak, ez pedig többnyire akkor lehetséges, ha összeegyeztethetetlenek alapvetőbb morális elvekkel, vagy ha a szóban forgó elvet nem lehet saját szempontjából egyforma esetekre alkalmazni, illetve hamisan szorítják meg. Az egyes jogok tüzetesebb vizsgálata mutathatná ki, hogy adott esetben erről van-e szó, elvi jelleggel azonban ez nem így van. Nincs olyan döntő morális ok, elv, amely alapján igazolható, hogy a szociális jogokat ki kell zárni az emberi jogok közül, vagy ha elvek vannak is, azok valójában inkább az utilitarius elmélet elvei, nem pedig morális elvek. Ebben az értelemben pedig alkalmazható a morális konszenzusteremtés modellje: „a morális párbeszéd ... soha nincs lezárva, nyitott folyamat.” Ehhez persze fel kell tenni, hogy érvényes a rawlsi, „szociálliberális”, „radikális” elméleti alap az emberi jogok megalapozására.

Ha tehát az elit-alkotmányozás nem követi ezt a modellt, lehetséges, hogy „nem eléggé morális” a fenti értelemben, vagy egyszerűen elveti elméleti alapját, és a „klasszikus libertarianizmus” filozófiáját fogadja el – ez esetben mély értékrendszerváltságról van szó. Lehetséges az is, hogy az elit nem volt, illetve nincs felkészülve eléggé a társadalmat átalakító feladatára – talán nem adatott meg az a hosszú érési, vajúdási folyamat, amely megadatott például a reformkor nemességének vagy a kiegyezést előkészítő nemzedéknek. Talán nem látta át az átalakulás leglényegesebb kérdéseit, talán túlságosan el volt foglalva a szűkebben vett politikai és a gazdasági intézmény-

rendszer átalakításának legitimációs teendőivel, s nem jutott idő annak reális mérlegeléséhez, hogy mi lehet adott pillanatban a konszenzus reális tartalma. Az alkotmányozásból mindenesetre az tűnik ki, hogy a kérdést félretéve a tisztázást a jövőre hagyja. A konkrét politika szintjén úgy tűnik, hogy túlságosan is belesimult a kései szocializmus államvezetési gyakorlatába, átvette a központi-pénzügyi irányítású, lényegében centralizációs államvezetési módszereket, nem számolt a radikálisan újszerű megoldási módokkal (ehhez nem kellett volna populistának lenni).

Ugyanakkor nem fogadható el, nem lehet szükségszerűnek tekinteni, hogy hiányozzon az alkotmányozásból e diskurzus, ennél fogva a legitimáció valószerű hiánya sem tekinthető sorsszerű ellentmondásnak. Nyitott konszenzus esetén a morális jogokat adott esetben felül lehet vizsgálni: vannak alkotmányos példák is arra, hogy maga az alkotmány prognosztizálja a rendszeres felülvizsgálatot. Ehhez azonban az szükséges, hogy a politikai intézményrendszer világos párbeszédet folytasson a lakosság különböző rétegeivel, hogy kialakulhasson a konkrét intézményrendszerek szintjén a meggyőződés „megfelelő és igazságos”, továbbá nem kijátszható voltukban. Ha valami hiányolható, akkor a politika és a kormányzat problémakezelésének ez a szintje az.

JEGYZETEK

¹ Helyesebben a paktum tartalma alkotmánymódosításként teljesebbé ment, s ekként ma is él, viszont világossá vált, hogy a politikai viszonyok további rendező erejeként, eljárásaként megszűnt, és adott vonatkozásban megkérdőjelezhető tényleges jelentése, értelmezése.

² Gondolatok a közeljövőről: *Magyar Hírlap*, 1992. december 24.

³ Később hasonlóan értékeli a módosított alkotmány „biztonsági háttérét” Kukorelli István. Az alkotmányozás néhány koncepcionális kérdése. *Magyar Közélet*, 1994. 8. sz.

⁴ Koncepciókról lehet beszélni, mert egyrészt az előkészítésért „felelős” állami szervek elkészítették a saját koncepcióikat, amelyek egymásra épülésük ellenére önálló alkotmánykoncepciók. Így az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében készült, Bragyova András által jegyzett munkát, *Az új alkotmány egy koncepcióját* (KJK, MTA ÁJI, Bp. 1995. 288.), illetve a vele csaknem azonos időben az Igazságügyi Minisztérium munkacsoportja által készített koncepciót – *A Magyar Köztársaság Alkotmányának szabályozási koncepciója*. 1995. március, Igazságügyi Minisztérium 100. – lehet említeni mint „hivatalos” alkotmánykoncepciókat, de emellett más neves jogászok, egyetemi tanárok, ismert politikusok, társadalmi szervezetek is közé tették saját koncepcióikat, majd a parlament szintjén a politikai pártok konszenzusával nemrégiben elkészült és a napilapokban közzétett most már a törvényhozás hivatalos „saját” koncepciója is. Emellett se szeri, se száma azoknak a tudományos és publicisztikai cikkeknek, írásoknak, konferenciáknak és egyéb fórumoknak, amelyek ilyen vagy olyan módon az alkotmány egésze vagy valamely része vonatkozásában foglalkoztak koncepcionális alkotmányozási kérdésekkel.

- ⁵ 1993–1994 eleje körül megfogalmazódtak szkeptikus vélemények is új alkotmány elfogadásának szükségességét illetően. Lásd például *Jogállam*, 1994. 2. sz., ahol egy vitailés kapcsán többen is elvetették új alkotmány kidolgozásának a szükségességét.
- ⁶ Lásd például Peter Perenthaler: *Allgemeine Staatslehre und Verfassungslehre*. Springer-Verlag, Wien-New York 1986. 227. skk. old.
- ⁷ A megkülönböztetés bizonyos mértékig megfelel a pozitív, illetve normatív legitimitáció luhmanni megkülönböztetésének, ahol a normativitás a legitim intézményrendszer tartalmi követelményeire utal (Luhman: *Selbstlegitimation des Staates*. In: Achterberg, Norbert, Krawietz, Werner: *Legitimation des modernen Staates*. Wiesbaden 1981. Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 15. 65–83. old.)
- ⁸ Ebben az értelemben definiálja Max Weber is a legitim rend fogalmát, ahol definíciója értelmében a döntően csupán kikényszerített, erőszakos uralom is lehet legitim, amennyiben hisznek legalitásában. (Weber *Gazdaság és társadalom* 1., KJK Budapest, 1987. 63–64, 74–75. old.) A valóságban a hatalom elfogadottságának, az azzal való kisebb-nagyobb mértékű azonosulásnak több „együttható” alapja lehet. Példák sorával illusztrálható, hogy a polgári alkotmányosság bármiféle intézményrendszere nélkül is lehetséges a hatalom általános elfogadottsága, „tisztelete” modern történelmünkben: a hitleri Németország polgárainak azonosulása a hatalom háborús céljaival, vagy újabban a jugoszláv utóállamok (államcsírák) emikái alapú hatalmainak legitimitációja, s hogy ne csupán a krízishelyzeteket említsük, ilyen a kádári „jóléti szocializmus” hatalommal összekacsintó sajátos elfogadása. Ellenkező álláspontot fejt ki Karl Homann, aki szerint nem lehetséges normatív értelemben vett legitimitáció hiánya esetén legitimitációról beszélni egyáltalán (*Rationalität und Demokratie*, J.C.B. Mohr, Tübingen 1988. 40–41. old.).
- ⁹ Nem ennek a dolgozatnak a tárgya az alkotmánykonceptió értékelése, de meg kell jegyezni, hogy az alkotmánykonceptióban alanyiként meghatározott jogok egy része önmagában véve nem alanyi jog, továbbá, hogy magában a koncepcióban nem alanyi jogként definiált szociális jogok egy része alanyi jog, például a szülő joga a gyermeknevelés módjának a megválasztására. A koncepció elmossa e tekintetben a jogdogmatikai különbséget alkotmányos alapjog és alanyi jog között.
- ¹⁰ Természetesen itt nincs lehetőség arra, hogy értékeljük a különböző elméleteket, megvizsgáljuk egymáshoz és az elméleti premisszákhöz való viszonyukat, megpróbáljunk „igazságot tenni” a különböző megközelítések konfrontációiban. Az alaposabb tárgyalást illetően a „frissebb” magyar nyelvű irodalomból utalnék a következőkre: Juhász Gábor: A szociális biztonsághoz való jog. *Esély*, 1995. 3. sz. 4–25. old., Sári János: A gazdasági, szociális, kulturális jogok alkotmányos alapjai. *Acta Humana* 1995, 18–19. sz., Sajó András: Az önkorlátozó hatalom KJK, MTA ÁJI. 1995.
- ¹¹ E nézetek mögött természetesen nem csupán szűkebben vett jogi elméletek húzódnak meg, hanem egész társadalomfilozófiák. Így például napjainkban a Hayek által a szociális igazságosságot értelmezhetetlennek tartó társadalomfilozófia. A hazai szakirodalomban Sajó András képviseli legkövetkezetesebben ezt az álláspontot, illetve a nevével fémjellezhető szellemi műhely. (Lásd például legújabban: Sajó András: *Az önkorlátozó hatalom* KJK, MTA ÁJI, 1995. 341. skk. old.)
- ¹² A szociális jogok állami célként való felfogása elsősorban a német jogtudományban és gyakorlatban alakult ki, ezt fejezi ki összefoglaló jelleggel a „szociális jogállam” terminológiája, amely a német alkotmányban is szerepel. Magyarországon, úgy tűnik, ezt a teóriát fogadja el az alkotmányozás, a szociális jogok az alkotmánykonceptió(k)ban ekként, teherbíráshoz igazított, fokozatosan realizálható állami kötelezettségekként szerepelnek.
- ¹³ Ez az elmélet tetten érhető a francia és egyes vonatkozásokban a német jogelméletben, hazai viszonylatban az Alkotmánybíróság igyekezett alkotmányos tartalmat adni egyes szociális jogoknak.

¹⁴ Lásd Kis János: *Vannak-e emberi jogaink. Magyar Füzetek, 11., Dialogues Européens, Association 1901.* – Hozzá kell azonban tenni, hogy az itt említett értelemben felfogott emberi jogok egyúttal hagyományos alanyi jogok is.

¹⁵ Lásd Kis János id. mű, 189. old.

¹⁶ Portugál alkotmány IV. Rész II. Cím. A magunk részéről a Juhász Gábor által javasolt, s szintén a portugál alkotmányt példaként említő alkotmányozást tartjuk helyesnek, a szerző a szociális jogok – morálisan igazolható – minimumát nem pusztán deklarációként és a jövő ígéreteként kívánja az alkotmányban elhelyezni (id. mű. 19–20. old.).

TÁJÉKOZÓDÁS

TÖRÖK GÁBOR

Ahol a bal (volt?) a jobb

A SKANDINÁV PÁRTRENDSZER
A KOMPARATISZTIKA TÜKRÉBEN I.*

Goethe óta tudjuk, hogy „minden összehasonlítás sántít, és csak az ostobák hasonlítgatnak”, ám a politikatudományban – megfelelően alkalmazva – a komparatistikából fontos és számos új eredményt produkáló aldiszciplína vált. Az alábbi munka szintén az összehasonlító politikatudomány „köpönyegéből bújt elő”: a skandináv pártrendszer sajátosságait vizsgálva összeveti az északi országokat egymással és a nyugat-európai államokkal is.

A tanulmány olyan hosszabb lélegzetű munka – demonstrátori kutatás – része, amely arra keresi a választ, hogy vajon miért éppen Skandináviában jött létre a jóléti állam (welfare state) talán legismertebb és legelismertebb modellje, miért kerültek el a régiót a 20. századi szélsőségek, s milyen jövő elé néz a 1980-as években válságba került jóléti rendszer. A választ keresve áttekinti egyrészt a vizsgált öt országban (Dánia, Finnország, Izland, Norvégia, Svédország) a megértéshez szükséges történeti előzményeket, az országok alkotmányfejlődését, politikai intézményrendszerét, 20. századi politikatörténetét, pártjait és pártrendszerét, a protestáns egyház szerepét és az államok etnopolitikáját – másrészt a jóléti állam elméletét, fontosabb típusait, a skandináv modell sajátosságait és a jóléti állam krízisének jellemzőit.

A következőkben olvasható elemzés tehát a kutatás egy kis részéről ad számot, amikor a skandináv pártokat és pártrendszert helyezi a középpontba. Kilenc vizsgálati szempontot járok körül: a törésvona-

* A dolgozat II. részét folyóiratunk következő számában közöljük. – Szerk.

lakat, az alkotmányfejlődést, a pártokat, a szavazói magatartást, a választási rendszert, az érdekszervezeteket, a politikai kultúrát, a kormányokat és a koalíciókat, valamint a pártrendszert. A munka végén választ keresek arra a kérdésre, hogy vajon léteznek-e a nemzetközi szakirodalomban gyakran ismertetett tipikus skandináv pártrendszer (lásd: Berglund-Lindstrom 1978; Einhorn-Logue 1988).

1. TÖRÉSVONALAK

Elsőként a törésvonalakat (cleavages) vizsgálom. A politikai tagoltság, a törésvonalak elmélete a politikatudomány egyik legjelentősebb teljesítménye, amely a norvég Stein Rokkan és az amerikai Seymour Martin Lipset munkásságához kötődik. Az alábbiakban először az általuk vizsgált négy alapvető törésvonal, majd az újabb törésvonalak és Lijphart hét dimenziójának skandináv alkalmazhatóságáról fejtem ki az álláspontom.

Nyelvi és etnikai tagoltság

Rokkan és Lipset az első két törésvonalat a nemzeti forradalmakból eredeztette. Ennek következménye tehát a domináns nemzetépítő elit és a domináns kultúra hordozói, illetve az etnikailag, nyelvileg vagy vallásilag alávett helyzetben lévő csoportok ellentéte (domináns-szubkultúra). A szerzők a területi-kulturális ellentétek kezelhetetlen örökségéről szólva a következőket írják: „Alig vizsgálták eddig, hogy miképpen lehet tompítani vagy kiélezni az ilyen törésvonalakat a magasan fejlett politikai rendszerekben. Kezelhetőbbnek bizonyultak a sokszoros etnikai-vallási törésvonalak Svájcban, a nyelvi konfliktusok Finnországban és Norvégiában...” (Lipset-Rokkan 1967:14).

Ezzel a kérdéssel a bevezetőben említett átfogó kutatás egy másik résztanulmányában kívánok foglalkozni, ahol különösen a finn kisebbségi politika, a sokak által csodált modell jellemzőire és árnyoldalaira szeretnék majd rávilágítani (lásd: Török 1995). Itt talán R. Michael Berry, a turkui egyetem tanárának megjegyzése lehet érdekes, aki szerint a finn politikai rendszer három ok miatt különbözik a többi skandináv rendszertől: 1. a késői iparosodás, 2. az ország geopolitikai helyzete, a Szovjetunióval ápoltság kapcsolatok és 3. az ország nyelvi megosztottsága miatt (Nordstrom 1986: 581-582). Ez utóbbi törésvonal a politikában is megjelenik, ám erről részletesebben majd a 3. részben, a Svéd Néppárt kapcsán szólok.

Vallás

A második törésvonal, amely szintén a nemzeti forradalmak következménye, a központosító, homogenizáló és standardizáló nemzetál-

lam és a hagyományos előjogokat birtokló egyház érdekei között húzódik. A skandináv országokat vizsgálva szinte minden szerző említi, hogy az úgynevezett kultúrharc itt egyáltalán nem dült, vagy csak kismértékű volt. Ennek oka az északi államok – Nagy-Britanniához hasonló – protestáns beállítottsága, amelyet ugyan mindenki ismer, ám a politikai hatását kevesen vizsgálták. Az adatok meggyőzőek, a katolikusok aránya az összlakossághoz viszonyítva Dániában 0,6, Finnországban 0,4 Izlandon 1,0, Norvégiában 1,0 és Svédországban 1,3 százalék, a lutheránusok aránya mindenhol 90 százalék feletti.

Smith szerint Észak-Európában a legkisebb a vallás szerepe a politikai tagoltságban (Smith 1980:21), bár Haans Daalder például a norvég baloldalt – a holland kálvinistákhoz és katolikusokhoz, valamint az angol nonkomformistákhoz hasonlóan – vallási protest- (religious protesters) pártnak tartja (Daalder 1990: 81). Berger nagyszabású, a vallás szerepét a politikában átfogóan bemutató munkájában többször említi, hogy a skandináv országokban és Angliában a baloldal nem olyan élesen antiklerikális, mint Európa katolikus vidékein, s ennek oka szerinte az, hogy a protestáns egyházak nemzeti egyházak voltak és maradtak is (Berger 1982).

A későbbiekben (3. rész) látni fogjuk, hogy Skandináviában kereszténydemokrata pártok csak a második világháború után alakultak, s nem tudtak kitörni a kis protestáns párt szerepéből – talán csak Norvégia kivétel, ahol már 1933-ban létezett keresztény néppárt, s később is a legjelentősebb skandináv vallási párt maradt.

A vallás, azon belül Skandinávia és a protestáns területek vizsgálatához nagyon tanulságos Lipset megállapítása, amely szerint a protestánsizmussal ellentétben a katolicizmus (valamint az ortodox kereszténység, az iszlám és a konfucianizmus) történelmileg negatívan viszonyul a demokratizálódáshoz. Ennek okait Lipset abban jelöli meg, hogy a protestáns egyházak sokkal nagyobb hangsúlyt helyeznek az egyénre, az individualizmusra, továbbá, hogy a vallás-állam, vallás-politika viszonyában nem tételeznek fel olyan szoros összefüggést (Lipset 1993; G. Márkus 1994: 41).

Lipset és Rokkan közösen írt munkájukban is úgy vélekedtek, hogy a skandináv egyházak nem álltak nagyon élesen szemben a nemzeti oktatással, s nem építettek ki merev hierarchikus és központosított szervezeti rendszert. Elsősorban – az állami törvényhozás és végrehajtás segítségével – a városi szekularizációval, s a modern élet büneivel szemben vették fel a küzdelmet (Lipset-Rokkan 1990:104).

Úgy gondolom, hogy amikor a skandináv országokat bármilyen szempontú elemzésnek vesszük alá, e kérdéskörnek lényeges szerepet kell kapnia. Akár a pártrendszer, akár a jóléti modell sajátos kialakulásában szignifikáns elem lehet a protestánsizmus, azaz ilyen értelemben a vallási törésvonal élessége, pontosabban tompasága.

Város – vidék

A következő politikai tagoltság az ipari forradalomból következik, s a mezőgazdasági érdekek és az ipari-kereskedelmi érdekek ellentété-
ként írható le. Az agrár-ipari szembenállás az elmélet szerzői szerint
város-vidék ellentétként jelentkezik. Nagyon izgalmas ez a törésvon-
al is, ha Észak-Európát vizsgáljuk. Közismert, hogy a városok poli-
tikai arculata a kontinensen inkább liberális, illetve baloldali, szem-
ben a konzervatívabb, jobboldali vidékkel – ám Skandinávia kivételt
képez (Körösényi 1993: 44). Itt a 19. században a vidék (és az agrár-
pártok) voltak inkább liberálisak, s a politikai konzervativizmus bás-
tyáit a városokban találhatjuk. Ennek is köszönhető, hogy Skandiná-
viában a vidéket képviselő agrárpártok nem váltak a politikai konser-
vativizmus, azaz a jobboldal képviselőivé, hanem a politikai palettán
a centrumhoz tartoztak. Így aztán számukra a szociáldemokraták épp-
úgy lehetséges koalíciós partnerek voltak, mint a jobboldali pártok
(Smith 1980: 28).

Ez a törésvonal – az előzőhöz hasonlóan – nagymértékben formál-
ta a skandináv pártrendszert, s véleményem szerint – erről részlete-
sen egy másik, a skandináv jóléti modellről szóló munkában szeret-
nék szólni – nagyban segítette a szociáldemokrata pártokat a jóléti
intézkedések meghozatalában. A város-vidék ellentét a második vi-
lágháború után – az agrárszektorban dolgozók arányának gyors ha-
nyatlásával – természetesen vesztett jelentőségéből, ezt jelezte a skan-
dináv agrárpártok névváltoztatása: nevükben is centumpártokká vál-
tak. A törésvonal mégsem tűnt el teljesen, hiszen például az EU-
csatlakozásról folytatott népszavazáson a svéd vidék egyöntetűen nem-
mel szavazott, csak Stockholm, Malmö és Göteborg sűrűn lakott kör-
nyékének igényei hozták meg az Európa-pártiak győzelmét.

Osztálykonfliktusok

Szintén az ipari forradalom következménye a tulajdonosok és a tulaj-
don nélküli parasztok és munkások, azaz a munkások és munkaadók
ellentéte. Ez a törésvonal volt talán a legjelentősebb a 20 században,
Angliában például a politológusok többsége szerint ez az egyetlen
jelentős törésvonal. A politikai szociológiában az úgynevezett osz-
tályszavazat indexével (Alford-index, 1. táblázat) mérik, amely azt
mutatja, hogy mennyivel többen szavaznak a szociáldemokrata párt-
ra a munkásság (kékgallérosok), mint a középosztály (fehérgalléro-
sok) köréből. A kettő különbsége jelzi, hogy a törésvonal milyen éles
az egyes országokban.

1. táblázat

Alford-index: osztályszavazat; hány százalékkal többen szavaznak a szociáldemokrata pártra a munkások, mint a középosztály köréből

ország	index	év	index	év
Dánia	44	1963	29	1987
Finnország	59	1958	39	1987
Norvégia	46	1957	29	1985
Svédország	53	1955	34	1985
Ausztria	31	1967	25	1986
Belgium	25	1956	25	1974
Egyesült Királyság	37	1959	30	1983
Franciaország	15	1956	18	1978
Hollandia	26	1956	26	1986
Írország	19	1969	6	1987
NSZK	27	1959	14	1987
Olaszország	19	1959	31	1976
Svájc	26	1963	15	1975

Forrás: Körösiényi 1993: 47

A táblázatból jól látható, hogy az Európai országok közül – Angliát is tekintve – Skandináviában a legmagasabb az osztályszavazat mértéke. Mindez azt mutatja, hogy ez a törésvonal is sokat elárulhat a pártrendszerrel, még akkor is, ha a nyolcvanas évek végére kétségtelenül csökken a jelentősége (lásd ehhez Borre 1984: 352). Dániában például a munkásosztály (manual working class) aránya drámaian csökkent, 1950-ben még 70, 1980-ban már csak 42 százalék volt az összes foglalkoztatotthoz viszonyítva. Ez a folyamat Európában mindenhol megfigyelhető, Gerold Ambrosius és William Hubbard egyenesen az 1960-as évek társadalomtörténeti vízvonalaként („socio-historical watershed”) aposztrofálják a jelenséget (Ambrosius-Hubbard 1989: 76–78). Ehhez képest az osztályszavazat – csökkent – értékei is meglepően magasak Észak-Európában.

Mindenesetre – bár sokak szerint ez a politikai tagoltság legdönthetőbb eleme – Skandináviában és Nagy-Britanniában a munkások elkerülték a radikális alternatívákat s a szociáldemokrata politizálásnak köszönhetően a nemzeti politika integráns részévé váltak (Gallagher-Laver-Mair 1992: 94).

Törésvonalak összekapcsolódása

Lipset és Rokkan közös munkájukban hangsúlyozzák, hogy a törésvonalak nem önmagukban léteznek, hanem összekapcsolódnak, felerősítve, illetve gyengítve egymás hatását. A kulturális és a területi tengely ellentétei a 19. században, a demokratizálódási folyamat kez-

detén kumulálódtak, s Rokkan Norvégia példáját említi, ahol a vidék-város ellentét kulturális értelemben is jellemző volt. Norvégiában a szabad tulajdonosok (freehold) és bérlő (leasehold) parasztek már 1814-ben választójoggal rendelkeztek, s a királyi adminisztráció és a városi dominancia ellen küzdöttek. A területi és a kulturális törésvonalat kirajzoló ellentétek kumulálódtak, a parasztek tradícióikat és kultúrájukat is védték (Lipset-Rokkan 1990: 98).

Hasonló jelenség természetesen a 20. században is megfigyelhető: például a skandináv szociáldemokrata pártok sikerét véleményem szerint magyarázhatjuk – legalábbis részben – egyfelől az osztálykonfliktusok erősségével (azaz emiatt lennének eleve potensek a munkáspártok), másfelől a vidék nem konzervatív magatartásával (azaz emiatt szövetkezhetek a szociáldemokraták az agrárpártokkal).

Újabb törésvonalak

Lipset és Rokkan elmélete – bár sokak szerint nem eléggé elismert a politikatudományban – követőkre talált, és újragondolásra ösztönözte a politológusokat. Ennek köszönhetően ma már több új törésvonallról beszélnek a tudományban. Körösényi András összefoglaló munkájában négy ilyen vizsgál (Körösényi 1993: 48–51), amelyeknek elfogadottsága ugyan vitatott, skandináviai alkalmazhatóságukkal mégis érdemes foglalkozni:

1. *A külpolitika megítélése.* A szerző szerint csak Írországra érvényes ez a választóvonal. Véleményem szerint – ha egyáltalán elfogadjuk törésvonalnak – ide sorolható a norvég EU-kérdés, amely azonban főleg a tradicionális pártokat osztotta meg. A NATO-politika hasonlóan éles ellentéteket támasztott Norvégiában, s 1961-ben pártszakadáshoz vezetett. A Munkáspártból kilépett képviselők megalakították dán mintára a Szocialista Néppártot, amely az 1961-es választásokon nyomban két mandátumot szerzett, megfosztva ezzel a Munkáspártot az abszolút többségtől. Ugyanez elmondható a dán NATO-tagságról is, amely az 1950-es évek végén a szociáldemokrata párt szakadását okozta – meggyengítve a pártot és kérdésessé téve a kormányzati stabilitást (Urwin 1989: 178).

2. *A demokratikus vagy antidemokratikus pártok, azaz a rendszerlojális vagy rendszerellenes ellenzék.* E törésvonalat Skandináviára vonatkoztatva annyit érdemes elmondani – erről a kérdésről még lesz szó –, hogy Norvégiában, Svédországban és Dániában nem találunk kommunista pártot a parlamentekben, ellenben Finnországban és Izlandon a kommunista pártok jelentős szerepet játszottak, s például a finneknél a kommunista utódpart ma is tagja a kormánykoalíciónak.

3. *Az állam megnövekedett szerepe körüli konfliktusok.* Skandináviában ez sokáig nem volt probléma, csak a kisebb protestpártok léptek fel az állam növekvő befolyása ellen a jobboldalon, például az adóellenes pártok Dániában és Norvégiában az 1970-es évek elején

(Beyme 1985: 130). Mára azonban Észak-Európában is a politikai tagoltság meghatározójává vált, mint látni fogjuk, Svédországban például a szocialista és a nem-szocialista blokk elkülönülése teljesen világosan e kérdésre – azaz a jóléti állam megtartására, illetve lebontására – alapozódik.

4. *Posztmateriális kérdések*, amelyeket döntően az újbalsoldali és a zöld mozgalmak karoltak fel. Ronald Inglehart (1977) csendes forradalomnak nevezte ezt a folyamatot, s Hollandiát, Norvégiát és Svédországot említette mint e tekintetben élen járó országot. Kétségtelenül igaz, hogy ezek a kérdések a hetvenes évektől elsőként Észak-Európában merültek fel – később, az adóellenes, majd a zöld pártok bemutatásánál lesz róla szó –, ám tapasztalataim szerint manapság mintha a jóléti állam válsága és a gazdasági recesszióból való kilábalás kérdései háttérbe szorították volna.

Lijphart hét dimenziója

A törésvonalak elméletéhez talán Arend Lijphart tett hozzá a legtöbbet a nyolcvanas években (lásd Lijphart 1984; 1990). Felhasználva Lipset és Rokkan munkáját, a politikai tagoltság hét dimenziójáról beszél: 1. társadalmi–gazdasági (socio-economic), 2. vallási (religious), 3. kulturális–etnikai (cultural-ethnic), 4. város–vidék (urban-rural), 5. a rendszer támogatása (regime support), 6. külpolitika (foreign), 7. materiális–posztmateriális (material-postmater). A nyugat-európai demokráciákat elemezve Lijphart a következő táblázatban mutatta be, hogy hol melyik dimenziót tekinti meghatározónak.

2. táblázat

Az európai pártrendszer ideológiai dimenziói az 1970-es években

ország	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
Dánia	x			x			
Finnország	x		x	x	x		
Norvégia	x	x		x			x
Svédország	x			x			x

Forrás: Lijphart 1990: 255.

Míg az első dimenzió minden európai országra jellemző, addig a vallási kérdés kapcsán – a skandináv országok közül – csak Norvégia szerepel a táblázatban, bár Lijphart nagyon érdekesen megjegyzi: az „ideológia vége” kérdésre tekintettel a vallási dimenzió nem tűnik lezártnak, ha a skandináv országok kereszténydemokrata pártjaira gondolunk, különösen az 1960–1970-es években (Finnországban 1958-ban, Svédországban 1964-ben, Dániában 1970-ben alakult ilyen párt). A finn és dán párt a parlamentbe is bekerült (1991-ben a svéd is, ám

1995-ben a dán kiesett), de csak az 1933-ban alapított – korábban már említett – norvég Keresztény Néppárt játszott szignifikáns politikai szerepet, részt vett három kormányban (Lijphart 1990:260).

Látható a táblázatban, hogy a város-vidék ellentétet csak a skandináv országokra tartja érvényesnek Lijphart, míg a rendszer támogatásának kérdése a már szintén említett finn kommunista párt kapcsán releváns. Ilyen értelemben a külpolitika is szerepelhetne, ám tudjuk: Finnországban a „finnlandizáció” miatt a nem-kommunista pártok is támogatták a Szovjetunióval fenntartott jó kapcsolatokat. A táblázatból kiderül, hogy az új törésvonalként említett külpolitika Lijphartnál érvényes dimenzió, ám Norvégia és Dánia esetében a NATO- és EU-kérdést nem tartja annak.

A legérdekesebbek Lijphart gondolatai a posztmaterális dimenzióról. Szerinte ez a dimenzió sok helyen még nem jelent meg pártrendszerben, ám Norvégiát és Svédországot kivételnek tartja. Véleménye szerint a centrupártok Norvégiában és Svédországban folyamatosan átalakultak ódivatú agrárpártból a modern környezeti értékeket támogató párttá. 1968 és 1979 között a svéd centrupárt például a legnagyobb nem-szocialista párt volt (1973: 25,1%), s 1976–1979 között két koalícióban miniszterelnököt adott (Thorbjörn, Falldin). Lijphart szerint a svéd példa e dimenzió erejét is megmutatja, hiszen a nukleáris energia volt az a kérdés, amely az első hárompárti nem-szocialista koalíciót felbomlasztotta 1978 végén (Lijphart 1990: 264).

2. ALKOTMÁNY

Ebben a részben a skandináv országok alkotmányát, illetve alkotmányfejlődését igyekszem röviden bemutatni (az alkotmányfejlődés részletesebb bemutatásához lásd Nordstrom 1986: 97–106). Közismert, hogy az öt ország közül három tartozik a hét európai monarchia közé: Dánia (II. Margit, 1972 óta), Norvégia (V. Harald, 1991) és Svédország (XVI. Károly Gusztáv, 1973). Izland és Finnország köztársaság, bár nem sokon múltott, hogy Finnország nem lett királyság: 1918-ban német herceget választottak királynak, aki azonban a német világháborús kudarc miatt soha nem léphetett már finn földre. Ha mégis maradt valami a királyságból, akkor az az elnöknek a megszokottnál nagyobb szerepe.

Az alkotmánnyal kapcsolatban áll a jogrendszer kérdése is: két legfőbb forrása van az európai kodifikált jognak: a Code Napoléon és a Német Code Civil (1896). Németországon kívül – kulturális és történelmi okok miatt – az öt skandináv ország ez utóbbi jogi tradíciót követi (Gallagher–Laver–Mair 1992: 23).

Svédország

A legrészletesebben talán a svéd alkotmányfejlődést érdemes vizsgálni, amelynek több érdekes jellemzője a pártrendszer szempontjából meghatározó lehet. Az ország 1809 óta alkotmányos monarchia, s az 1809-es alkotmány a második világháborút követően az USA megdönthetetlenül stabil alaptörvénye után a második legrégebb volt a világon. Ami pedig az alkotmányfejlődést illeti, elmondható, hogy a svéd alkotmány Európa legrégebb írott alkotmánya, amelyet a 14. századig, Magnus Erikson Szabadságok Chartájáig lehet visszavezetni. A svéd alkotmány négy (mások szerint öt) alaptörvényből áll: az államformáról szóló (The Instrument of Government – Regeringsformen – 1772-es hatályban), a sajtószabadságról (The Freedom of Press Act – Tryckfrihetsförordningen – 1766-es hatályban, első: 1766), a trónöröklésről (The Act of Succession – Successionsordningen – 1810-es hatályban), a véleményszabadságról (The Freedom of Expression Act – Yttrandefrihetsgrundlagen – 1991-es hatályban) és/vagy a parlament ügyrendjéről (The Riksdag Act – Riksdagsordningen – 1772-es hatályban).

1634-ben jelent meg az első elem, a Krisztina királynő (1632–1654) által kiadott, az államformáról rendelkező alaptörvény, amely rögzítette, hogy a parlament joga az adók megállapítása, de a király törvényhozói hatalma megmaradt – ez az úgynevezett korlátozott monarchia. 1719-ben újra rendelkeztek az államformáról, a törvény legfontosabb kulcsszavai: a hatalmi ágak szétválasztása, a király a parlamenttel kormányoz, a végrehajtás élén a király, a parlamenti többség dönt a miniszterekről, a minisztertanácsban a király két szavazattal rendelkezik, szavazategyenlőség esetén az ő oldala győz, de a kormány leszavazhatja.

1766-ban három fundamentális törvénnyel lett gazdagabb a svéd alkotmány: a sajtószabadságról (véleménynyilvánítás szabadsága, hivatalos okmányokba való betekintés joga, cenzúra tilalma), a parlament ügyrendjéről (az alaptörvények módosításához két törvényhozási periódusra van szükség) és a világon elsőként az ombudsman intézményének bevezetéséről (parlamenti megbízott vagy választott, korlátozott hatáskörrel: évente egyszer jelentést tesz a parlamentnek a törvényesség helyzetéről) szóló törvényekkel.

A Napóleon elleni háborúk forgatagában fogalmazták újra a törvényeket – ennek köszönhetően lett a 19. század elején Svédország alkotmányos monarchia Bernadotte volt francia marsall, a későbbi XIV. János (1818–1844) uralkodása alatt. 1866-ban megváltoztatták a választási rendszert, Svédország kétkamarás parlamenttel (a felsőházban területi elv alapján, a megyék elektorai választották a tagokat) lépett a 20. századba. 1909-ben a férfiak általános választójogot nyertek, majd a svéd szüfrazsettek áldásos tevékenységének köszönhetően 1921-ben a hölgyek is.

A svéd alkotmányfejlődés azonban nem ért véget, már a század közepén – a szociáldemokrata „aranykorban” – felmerült a reform, a

változtatás gondolata. 1954-ben parlamenti bizottságot állítottak fel az alaptörvény felülvizsgálatára, amely 1963-ra készült el a munkával (itt sem volt egyszerű konszenzust találni a két blokk között). A Riksdag végül nem fogadta el ezt a tervezetet, így újabb bizottság kiküldése, majd 1969-re az új tervezet következett. Hosszas viták és parlamenti csatározások után 1974-ben a képviselők fejet hajtottak az új alaptörvény előtt, amely 1975-ben lépett életbe.

A szociáldemokraták legfőbb követelése a parlament egykamarásáá redukálása volt, s ezt el is érték, megszüntetve a nyolc éves mandátummal „megáldott” felsőházat. (Érdekesség, hogy a svéd példa hatása érződik az 1972-es magyar alkotmánymódosításon is, az északi szociáldemokraták haladó követelésére tekintve vetették el a Duna partján a második kamara tervét.)

A svéd alkotmányreform jelentőségét Stig Hadenius, a stockholmi egyetem professzora négy pontban foglalta össze (Hadenius 1990: 118–122).

1. Az 1809-es alkotmányban a király egyedül volt megbízva az ország kormányzásával, az új alkotmány szerint, az Instrument of Government 1. paragrafusa alapján „minden hatalom a néptől származik”. Az alkotmány mindössze ceremoniális feladatokra korlátozza a király jogát: a népet reprezentálja, évente egyszer októberben megnyitja a parlamenti ülést.

2. Az egykamarás Riksdag 349 képviselője (a tervezetben 350 szerepelt, de 1973-ban egyenlő volt a szocialista és nem-szocialista képviselők száma a parlamentben, ezt elkerülendő változtatták meg páratlanra a létszámot) arányos, listás választási rendszerben nyeri el mandátumát, és a pártoknak négy százalékos küszöböt kell átlépniük a bejutáshoz.

3. Minden harmadik évben szeptember harmadik vasárnapján kell tartani egyszerre a helyi és országos választásokat

4. A Riksdag elnöke veszi át a király több szerepét: ő nevezi ki – konzultálva minden parlamenti párt vezetőjével – a parlamenti többséggel rendelkező miniszterelnököt.

Azóta az alkotmány két jelentősebb változást ért meg: 1980-ban a Trónöröklési törvényt (1810) módosították, bevezetve a nőági örökösödést (e szerint XVI. Károly Gusztáv lánya, az 1977. július 14-én született Viktória, s nem az 1979-ben született Carl Philip követi apját annak halálakor a trónon). A másik módosítás annyira friss, hogy szinte még meg sem száradt a pecsét rajta: az 1994-ben választott Riksdag hosszú idő után újra nem három, hanem négy évre kapta megbízatását (Svédország volt a egyetlen európai ország, ahol három évre választottak).

További érdekesség, hogy a svéd megye, önkormányzatiság európai összehasonlításban jelentős tradíciókkal rendelkezik. Svédországban kétféle önkormányzat létezik: a község (Stockholm is az) és a megye, s még a parlament ülésrendje sem frakciók, hanem megyék szerint kerül elosztásra.

Végezetül Yves Mény párizsi politológus megjegyzése érdemelhet még figyelmet, aki megállapítja, hogy a legtöbb európai országban a végrehajtó hatalom lényeges, sőt domináns szerepet játszik a törvények kidolgozásában, s kivételként Svédországot és Dániát említi, ahol a törvényhozás alkotmányjogilag biztosított feladatait nem csupán „szavazógépként” végzi (Mény 1993: 196).

Norvégia

Norvégiában az 1814-es alkotmány rendelkezései vannak érvényben, az utolsó változtatásra 1967-ben került sor. Az ország szintén alkotmányos királyság, itt a király szerepe ugyan jelentősebb, bár lényegében csak reprezentatív: a király bízza meg a miniszterelnököt a kormányalakítással, ő a hadsereg főparancsnoka. A végrehajtás formailag szintén a király kezében összpontosul, ám valójában a legalább hétfagú államtanács a miniszterelnökkel az élen áll a döntések mögött. A norvég alkotmány érdekessége, hogy elvileg biztosítja a munkához való jogot.

A norvég parlament, a Storting 165 tagú, arányos képviselet alapján négy évre választott, és a svájcihoz hasonlóan, idő előtt nem osztható fel, azaz rögzítetten négy éves a mandátuma. További érdekesség, hogy a francia rendszerhez hasonlóan a kormánytagok nem lehetnek parlamenti képviselők.

Norvégiában a mai napig megmaradt a kétkamarás rendszer: a parlament az első ülésén 70 embert választ soraiból a Lagtingba, a második kamarába. Legutóbb annyi változtatás történt, hogy 1988-ban felemelték a parlamenti képviselők számát (korábban 150 volt), illetve négy százalékos küszöböt határoztak el.

Dánia

Dánia újkori alkotmánytörténetében az 1953. június 5-i alkotmány jelentős esemény: az alkotmányos monarchiában – Svédországhoz hasonlóan – áttértek az egykamarás rendszerre. A parlament, a Folketing 179 tagú, arányos képviseleti rendszer alapján négy évre választják, s a két autonóm terület – Feröer, Grönland – két-két tagot delegálhat.

Dániában a király nevezi ki a miniszterelnököt, aki a Folketingben többséggel rendelkezik, a miniszterelnök pedig az államtanácsot (kabinet), amely a Folketingnek felelős. Az államfő szerepe mindemellett itt is – miként Ausztriában és Belgiumban – csak ceremoniális a kormányalakításban (ellentétben például a francia és az olasz köztársasági elnök vagy a holland és a spanyol király jogkörével). A választási küszöb Dániában a legalacsonyabb: két százalék.

Az alkotmánymódosításhoz kötelező a nép jóváhagyása, csakúgy, mint például Írországban és Svájcban. A Közös Piachoz csatlakozás-

ról, majd 1986-ban Single European Act-ről is tartottak – nem tanácsadó (konzultatív) – ügydöntő referendumot.

Finnország

A finn alkotmányfejlődést alapvetően meghatározza, hogy az önálló finn állam még alig került ki az európai országok bölcsődéjéből: nincs még 70 éves (az alkotmányfejlődést részletesen például Jaakko Nousiainen könyve tárgyalja – lásd Nousiainen 1971).

Finnország hosszú időn keresztül Svédország keleti tartománya volt, a finnnek ezt az időszakot perszonálunióknak tartják alkotmányjogilag. A napóleoni háborúk lezárásaként kerültek át Oroszországhoz, s 1815 után egy orosz nagyherceg lett az államfő, ám a szenátus törvényhozó testületként működhetett, Finnországnak külön törvényei és önálló pénze lehetett. Az első világháború utolsó éveiben végbement változások után, 1919-ben született meg az önálló finn állam demokratikus alkotmánya, amely két részből áll: az alkotmánytörvényből és a parlament ügyrendjére vonatkozó rendelkezésből.

Az állam élén a közvetlenül, hat évre választott köztársasági elnök áll (az 1994-es elnökválasztás volt az első közvetlen választás, addig 300 elektor választotta meg). A finn elnök jogosítványai lényegesen szélesebbek, mint a svéd, a dán vagy a norvég királyéi: a haderő parancsnoka (háború esetén átruházhatja), a külpolitika irányítója, beterjeszti a parlament elé a kormány által kidolgozott törvényeket, elnököl a kormány ülésén, visszaküldheti a törvényt, de másodszor már köteles kihirdetni (nincs vétőjoga), közkegyelemben részesítheti az elítélteket

David Artner szerint a finn rendszer közelebb áll a félelnöki rendszerhez, s Kekkonen például a belpolitikát is képes volt irányítani, bár a döntéshozatal zömmel a kormánytól függött (Artner 1987: 79–161). Mindettől függetlenül a finn elnök jogállása valóban eltér a nyugat-európai parlamentáris demokráciákban megszokottól, s a francia elnökéhez hasonlít. Más kérdés, hogy mindez a napi politizálás terepén hogyan jelenik meg, s ha valaki alaposan tanulmányozza a finn belpolitikát, arra a következtetésre juthat, hogy a francia mintára „társbérletnek” nevezhető periódusokban az elnök kevésbé tudott meghatározó lenni.

Finnországban a parlament, az Eduskunta (Szenátus vagy Nemzetgyűlés) eleve egykamarás, a 200 tagot négy éves mandátummal választják arányos rendszer alapján. Nincs külön alkotmánybíráskodás, de a parlament (minimum 60 tagja) alkotmányossági kontrollt kérhet a Legfelsőbb Bíróságtól vagy a Közigazgatási Bíróságtól, ám ha ezzel élt, a bíróság álláspontja kötelező erejű. Az alkotmánymódosításhoz háromnegyedes többség szükséges, valamint a következő parlamentnek is első ülésén ugyanilyen többséggel jóvá kell hagynia. Sürgős esetben öthatodos többség dönthet a sürgősségről, ekkor egyszeri háromnegyedes többség is elég.

Finrorszáiban nincs „küszöb”, ennek köszönhetően a parlamentben viszonylag magas a pártok száma, gyakoriak a kormányválságok. Ilyen esetben egyes minisztériumok államtitkárai ügyvivői kormányt alakíthatnak Helsinki polgármestere vezetésével.

Norvégiához és Svájcához hasonlóan itt sem érheti el a kormány a parlament feloszlatását, ám az alkotmány nem tiltja teljesen a feloszlatást, hanem a köztársasági elnökre bízta. A kormány, ha a parlament megvonja tőle a bizalmat, hivatalában maradhat mandátumának lejártáig, amennyiben élvezi a köztársasági elnök bizalmát.

Az „ezer tő országában” csak konzultatív népszavazás lehetséges (Dánia, Norvégia és Svédország esetében ügödöntő referendum is), ez történt például az EU-csatlakozás kérdésében, ahol a népszavazás csak ajánlásként mondhatott igent, s a parlamentnek kellett a végső szót kimondania. (Érdekesség, hogy bár a képviselők a referendum előtt magukra nézve kötelezőnek tartották a szavazás eredményét, az EU-ellenes tábor később obstrukcióval addig húzta a parlamenti szavazást – az egyik képviselő egyhuzamban hat és fél órát beszélt –, hogy a svéd népszavazás előtt ne kerülhessen sor a döntésre.)

Izland

Ha Finrországról mint a bölcsödéből még csupán mostanában „kinőtt” államról szóltam, akkor Izland esetében azt kell mondanom, hogy most ismerkedhet a dadusokkal. A teljes függetlenségét Dániától csak 1944-ben elnyert ország mai alkotmánya 1959-es kelezésű, s kétkamarás, arányos választási rendszer alapján négy évre választott parlamentről (Althing, a világ legrégebbi parlamentje) rendelkezik. A reformtörvény 60 képviselői helyről szól (felsőház 20, alsóház 40), ma már hárommal több a képviselők száma. A választási küszöb itt a legmagasabb a skandináv államok között: öt százalék.

Izland nem csatlakozott az északi monarchiákhoz, az államot négy évre közvetlenül választott elnök-képviseli, aki kinevezi a miniszterelnököt, s korlátozott vétőjoga is van. Ausztriához hasonlóan azonban a gyakorlatban az elnök nem avatkozik bele a napi politizálásba, bár elméletileg lenne rá lehetősége.

HIVATKOZÁSOK

- Almond, G.–S. Verba 1963. *Civic Culture*. Princeton
 Ambrosius, G.–W. H. Hubbard 1989. *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*. Cambridge
 Berger, S. 1982. *Religion in West European Politics*. London
 Berglund, S.–U. Lindstrom 1978. *The Scandinavian Party System(s)*. Lund
 Beyme, von K. 1985. *Political Parties in Western Democracies*. Gower

- Borre, O. 1984. Critical Electoral Change in Scandinavia. In: R. J. Dalton-S. C. Flanagan-P. A. Beck (Eds.) *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies*. Princeton
- Daalder, H. 1990. The „Reach” of Party System. In: P. Mair (Ed.) *The West-European Party System*. Oxford 78-90.
- Einhorn, E.-J. Logue 1988. Continuity and Change in the Scandinavian Party Systems. In: Wolinetz, S. (ed.): *Parties and Party Systems in Liberal Democracies*. London, 159-202.
- G. Márkus Gy. 1994. Rokkan és Lipset törésvonal-elmélete és a posztkommunista Európa realitásai. In: *Törésvonalak és értékválasztások*. Budapest
- Gallagher, M.-M. Laver-P. Mair 1992. *Representative Government in Western Europe*. New York, London
- Hadenius, S. 1990. *Swedish Politics During the 20th Century*. Stockholm
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton
- Körösényi A. 1993. *Pártok és pártrendszer*. Budapest
- Lijphart, A. 1984. *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*. New Haven, London
- 1990. Dimension of Ideology in European Party Systems. In: Mair, P. (Ed.): *The West-European Party System*. Oxford 253-265.
- Lipset, S. M. 1993. *The Social Requisites of Democracy Revisited*. American Sociological Association.
- Lipset, S. M.-Rokkan, S. 1967. *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction*. In: Lipset-Rokkan (Eds.) *Party Systems and Voter Alignments*. New York
- 1990. *Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments*. In: Mair, P. (Ed.) *The West-European Party System*. Oxford, 91-138.
- Mény, Y. 1993. *Government and Politics in Western Europe*. Oxford
- Nordstrom, B. J. 1986. *Dictionary of Scandinavian History*. Westport, London
- Nousiainen, J. 1971. *The Finnish Political System*. Massachusetts
- Smith, G. 1980. *Politics in Western Europe. A Comparative Analysis*. Heinemann
- Török G. 1995. *Svédektől kvénekig: Nacionalizmus és etnopolitika Skandináviában*. Kézirat.
- Urwin, D. W. 1989. *Western Europe since 1945. A Political History*. London, New York

KÖNYVEKRŐL

HAMBERGER JUDIT-SZILÁGYI IMRE

Régióink jelenéről és optimális jövőjéről – Az átalakulás hasonló és eltérő jegyei

Ehrlich Éva–Révész Gábor–Tamási Péter (szerk.):

Kelet-Közép-Európa – honnan hová?

Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.

A vaskos kötet a visegrádi országokra vonatkozó azon országtanulmányokat tartalmazza, amelyek az „Eastern and Central Europe 2000” című, az Európai Unió által megrendelt és finanszírozott program keretében készültek. Összeállítói szerint a program célja az volt, hogy felvázolja: a térség négy országában (Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovákia) a jelen (tehát az 1989 és 1993 közötti időszak) realitásaiból kiindulva, viszonylag kedvező feltételek mellett milyen folyamatok kibontakozására, milyen helyzet kialakulására lehet számítani. A feladat az volt, hogy az 1993 és 2005 közötti időszakra reálisan optimista forgatókönyveket állítsanak össze, és ezekhez a hazai és a nemzetközi politika számára ajánlásokat is kapcsoljanak az átalakulást érintő hat témakör – a gazdasági és politikai átalakulást, az átalakulás társadalmi fogadtatását és dimenzióit, az oktatás, a tudomány és a technológia kérdéskörét, valamint az átalakulás regionális feltételeit, körülményeit és nehézségeit – illetően. Így a kutatók széles köre foglalkozott az országok átalakulásának kül- és geopolitikai, valamint belpolitikai aspektusaival, gazdasági helyzetükkel, a társadalmi szerkezettel és a politikai szférával, a demográfiai és munkaerőpiaci viszonyokkal, a tudomány, az oktatás és a technika helyzetével, lehetőségeivel; felvázolták a szükséges változtatásokat és az átalakulás regionális dimenzióit. Az országtanulmányok szerzői: a magyar országtanulmányt Ehrlich Éva és Révész Gábor írta, a lengyelt Grzegorz Gorzelak és Bohdan Jałowiecki állította össze; a Csehországra vonatkozó ismereteket Pavel Machonin, Karel Müller

és Milan Sojka közreműködésével Michal Illner, a Szlovákiára vonatkozóakat pedig Soňa Szomolányi, Karol Pekník és Eduard Šarmír közreműködésével L'ubomír Falt'án állította össze.

Az ország tanulmányok a következőképpen épülnek fel: az adott témakörökre vonatkozóan felvázolják az átalakulás (1989–1993) kereteit, azokat tényekkel, adatokkal alátámasztva elemzik, majd mindegyik témakörhöz ajánlásokat adnak arra vonatkozóan, hogy mit kellene tenni az adott területen ahhoz, hogy az említett optimális forgatókönyv megvalósulhasson, vagy pedig következtetéseket fogalmaznak meg egy-egy témakörre vonatkozóan. Mindegyik ország tanulmány külön adatsorokkal rendelkezik, melyek a leírtakat bizonyítják, megisméttlik vagy kiegészítik; találhatóak közöttük ábrák is (térképek, grafikonok). Az egyes ország tanulmányokat az elkészítésben részt vevő, közreműködő intézmények és kutatók névjegyzéke és forrásjegyzéke zárja. A tanulmányokat az adott ország legkiválóbb és rendszerint független szaktekintélyei készítették el, rész tanulmányok formájában. Az egész kötetet mintegy 90 oldalon az egyes országok adataiból készített összehasonlító adatsorok és táblázatok zárják; ezeket Árvay János irányításával Lenotti Sándorné, Kerekes Ottóné és Holka Gyula állította össze. A rész tanulmányok többsége pénz hiányában nem jelent meg, de Lengyel László nagy visszhangot kiváltó írását olvashatta a magyar közönség (Lengyel 1993). Szlovákiában az elkészített tanulmányokat a magyarul megjelenétnél jóval bővebben, teljes kötetnyi terjedelemben publikálták (Slovensko 1994).

A szerkesztők az előszóban ismertetik munkamódszerüket, azt, hogy az elemző ország tanulmányok mögött sokrétű és egyeztetett, széles körű háttérmunka húzódik meg; ez érzékelhető a nagyszabású munka mennyiségi és minőségi jellemzőin is. Ezt alátámasztja az Adatgyűjtemény, a kötet végén szereplő egyeztetett és egységes statisztikai adatbázis is.

A tanulmánykötetben található tartalmi ellentmondások és aránybeli eltérések a szerkesztők szerint többek között a háttéranalízis-szerzők sokszor eltérő nézőpontjának és helyzetértékelésének, továbbá a felhasznált források tartalmi, érdemi különbségeinek tudhatók be.

A LENGYEL, A CSEH ÉS A SZLOVÁK ORSZÁGTANULMÁNY (Hamberger Judit)

A kötetből a térség három szláv országának *átalakulási folyamatai*, országonként kb. 90–100 oldalon, sokoldalú elemzés alapján ismerhetők meg.

A kutatások négy-öt-hat nagy tematikai csoportja (a gazdasági és a politikai átalakulás, a társadalom, a népesség állapota és az átalakuláshoz való hozzáállása, a külpolitikai viszonyok, a regionális dimenziók, az oktatás, a tudomány, a technika átalakulásának kérdésköre) mind a három ország tanulmányban helyet kapott, az elemzések ezekre épülnek, a megállapítások ezek köré csoportosulnak. Mind-

egyik alapvetően az adott országnak az 1990 és 1993 közötti időszakban végbement változásait vázolja fel, és jelzi, olykor röviden elemzi ezeknek a közelmúltban (1960-as, 1970-es, 1980-as évek) gyökerező okait, eseményeit, adatait, folyamatait. Az egész kutatási komplexum fő feladatának megfelelően azonban a legnagyobb teret a prognózisoknak, az előrejelzéseknek szentelik, mint ahogy ezt a kötet előszavában a szerkesztők meg is állapítják. Mindegyik elemzés célként a gazdasági növekedés és a nyugati gazdasági és politikai modell megvalósításából, az integráció szükségességéből indul ki. Az országtanulmányokra jellemző a gazdaságcentrikus látásmód és probléma-csoportosítás, ami azért is elfogadható és érthető, mert ezen országok legfőbb tétje most a gazdaság átalakításának sikere vagy sikertelensége.

A prognóziskészítés nehézségeit minden országtanulmány külön hangsúlyozza; az előrejelzés nehéz, mert a régi adatok és trendek alapján nem lehet előre jelezni, ami következik, hiszen most az eddigőtől eltérő gyakorlat valósul meg; az ilyenfajta átalakításhoz nincs modell, nincs minta, nincs viszonyítási alap, nincsenek megbízható trendek.

Már két és fél év távlatából (mert a kötet anyagait alapvetően 1993 közepén zárták le) azonban egyre világosabban kirajzolódik, hogy bizonyos előrejelzések, ajánlások nem bizonyultak helyesnek, mert azoktól eltérő tendenciák valósultak meg. Ezek közé tartozik, hogy az országtanulmányok szerény, de sikeres gazdasági prognózisokat tartalmaznak, amelyek – mint a 22-es csapdája – a politikai rendszer stabilitását feltételezik, és viszont. Éppen ez az, ami az elmúlt két és fél év alatt nem valósult meg. A gazdasági és politikai átalakulás szempontjából jelenleg politikailag megfelelően stabilnak csak a cseh társadalom mondható, de egyáltalán nem állítható, hogy ez hosszabb távon is így marad. Tény azonban, hogy a politikai és gazdasági stabilitásra a legnagyobb esélye most (az 1996. május–júniusi parlamenti választások előtt) Csehországnak van.

A három szláv ország tanulmányában szereplő előrejelzések közül tehát több nem teljesült. Ennek egyik oka, hogy az 1993-as év olyan határvonal, ahonnan az elemzett gazdasági, társadalmi, politikai folyamatok – minden előre jelezhető törvényszerűségükkel együtt is – eltérő, különböző, olykor nem várt irányokat vettek. A kötet célkitűzése az volt, hogy az optimálisan kedvező alternatívát vázolja fel, de így ez számos ponton, különösen ha politikai döntések, politikai folyamatok függvényeként szerepelt, 1993 után negatív irányba mozdult el. Ezek közé sorolhatók a lengyelországi 1993-as választások és a köztársasági elnöki választások körüli és utáni politikai légkör és eredmények, valamint az önálló szlovák állami fejlődés számos gazdasági, politikai-társadalmi folyamata is.

A prognózisok általános jellegű megállapításait tekintve – az elmúlt két és fél év tapasztalatai alapján – megállapítható, hogy nem feltétlenül igaz az, hogy a társadalom különböző rétegei alapvetően egyetértenek abban, hogy az ország előtt álló történelmi feladat a

magántulajdon alapján működő piacgazdaság és a demokratikus politikai-társadalmi berendezkedés kialakulásának támogatása és megerősítése. Kétkedésünket alátámasztják – az elmúlt rövid időszak tapasztalata mellett – az országtanulmányokban szereplő társadalmi értékrendi fejezetek közvélemény-kutatási adatsorai és annak ténye is, hogy mindegyik vizsgált országban (bár különböző mértékben) tömegesen nő a szegénység, és rohamosan növekednek a jövedelmi különbségek.

Tévedésnek bizonyult a szlovák országtanulmánynak a mečiari politikai irányzat bukását előrejelző prognózisa is.

A reálisan optimista prognózisok, előrejelzések közül több a megvalósulás során negatív irányt vett, de ritkán előfordult ellenpélda is. Ilyennek tekinthető az a lengyel prognózis, mely szerint a visegrádiak együttműködése semmilyen szempontból sem fog megvalósulni; ezzel szemben ma már működik a CÉFTA.

Az országtanulmányok a prognózisok mellett megfogalmazták a folyamatokban és eseményekben rejlő veszélyeket, nehézségeket is.

A három országtanulmányt olvasva felmerül a kérdés, hogy *a statisztikai és egyéb adatok vajon mennyire hitelesek, mennyire megbízhatóak?* A kétkedést – amely elsősorban a cseh és a szlovák gazdasági adatokra vonatkozik – egyáltalán nem a kötet szerzői és szerkesztői által végzett munka minősége váltotta ki belőlünk, hanem a cseh és a szlovák adatok használata körül kialakult politikai légkörnek és objektív feltételeinek ismerete. A szlovák gazdasági (és egyéb) adatok helyességét ugyanis 1993-ban befolyásolta még az, hogy az önálló állam nem egészen egy éve működött, így országos, állami adatokként ezek csak viszonylagosak lehetnek, hiszen előzőleg szinte minden adat a csehszlovák államra vonatkozott. A cseh gazdasági adatok tényeket takaró jellegét megkérdőjelezi vagy legalábbis bizonytalanná teszi az a tény, hogy az 1992 júniusában kormányelnöki hatalomba került Václav Klaus első ténykedéseinek egyike az volt, hogy a Statisztikai Hivatal igazgatóját leváltotta, és saját emberével cserélte fel; egyúttal deklarálta, hogy az ország állapotáról kétféle adatsorokat kell készíteni: az egyiket a kormánynak, a másikat a közvéleménynek, s ez utóbbit kozmetikázni is kell. A statisztikai adatok használatának ilyen felfogása megkérdőjelezi, hogy a cseh gazdasági adatok a tényeknek megfelelő állapotokat tükröznek-e. Ez cseh vonatkozásban érvényes minden kulcsfontosságú adatra – a munkanélküliségtől a privatizálás arányain, a vállalati működésen át egészen a bruttó nemzeti termék adataiig. Egyes cseh elemzők szerint az is kétséges, hogy mennyi a cseh GDP, mert lehet, hogy nyolcezer, de az is lehet, hogy csak négyezer vagy hatezer dollár.

Az egyes országtanulmányokban különbségek vannak abban, hogy mely témaköröket dolgoztak ki részletesebben, hosszabban, és melyeket kevésbé részletesen. Ez – az előszóban említett szubjektív okok mellett – azt is jelzi, hogy az adott ország társadalmát és szakmai közvéleményét elsősorban mi izgatja, mi érdekli, minek tulajdonít nagyobb jelentőséget. Ezért van az, hogy a lengyel országtanulmány

több teret szentel a lengyel társadalom értékrendjének, a vallási és politikai jellemzők elemzésének és felvázolásának; a cseh tanulmány többet foglalkozik a gazdasággal, a gazdasági reformokkal, a privatizáció sajátos, cseh módszereivel és az eredmények és problémák felvázolásával; a szlovák tanulmány a legnagyobb hangsúllyal az önálló államiság politikai, gazdasági és társadalmi körülményeit taglalja. A cseh tanulmány sokat foglalkozik a prognosztizálással, ezen belül pedig a kutatás és fejlesztés összefüggéseivel. A lengyel és a szlovák tanulmány arányaiban sokat foglalkozik a regionális helyzettel, a regionális problémák elemzésével, előrejelzésével.

Talán nem véletlen az sem, hogy mind a három országtanulmány hangsúlyozza és fontosnak tartja a társadalom helyzetének leírását és ebben a közvélemény-kutatások eredményeinek ismertetését. Ezek segítségével jobban megérthető, hogy honnan ered az egyes országok lakosságának a gazdasági és a politikai-közigazgatási átalakításhoz való eltérő hozzáállása. Az átalakítás és a társadalmi értékrend (a jobb és a baloldal, állami paternalizmus és egyéni felelősség, egyéni érdek és közérdek, társadalmi és egyéni értékek) összefüggéseiről időnként egy-egy adat sokkal többet mond, mint a hosszas szóbeli elemzések.

Eltérő nézőpontok, értékelési szempontok

Az egyes tanulmányoknak, bár az átalakulás minden fontos elemét nagyrészt hasonlóképpen látják és értékelik, mégis vannak eltérő nézőpontjaik, eltérő értékeléseik is. Ezek közé tartozik a részjegyes privatizációnak a kötetben szereplő cseh elemzők által negatívnak mondható értékelése és a kötetben részt vett szlovák elemzők pozitív-nosztalgikus értékelése. Ennek okai között van az, hogy míg a cseheknek a részjegyes privatizációnak két hulláma volt (több fordulóval), addig a szlovákoknál csak az első valósult meg, még a közös államiság idején; a másodikat, politikai okokból és a szlovák gazdasági és politikai vezető személyiségek akaratából, már leállították. Így a lengyel elemzők azon megállapítása, hogy a privatizáció politikai-ideológiai kérdéssé vált, teljes mértékben igaz a szlovák privatizációra is.

A lengyel országtanulmányt olvasva megállapíthatjuk, hogy az átalakulás minden ismérvét és területét tekintve Magyarországra leginkább az vár, ami Lengyelországban végbement és végbemegy, mert mind a társadalom, mind a gazdaság számos problémáját és jellemzőjét tekintve a magyar és a lengyel problémák hasonlóan egymásra a leginkább. Érdekes az is, hogy a lengyeleknél „a külföldi beruházók a gazdasági és jogi feltételeket kedvezőnek értékelik”. A többi országban – és különösen Csehországban és Szlovákiában – ez nem így van (ez az egyik oka a külföldi tőke tartózkodásának is).

A három ország összehasonlítása

Néhány fontos, alapvető hasonlóságra és különbségre a kötet előszavában a szerkesztők is felhívják a figyelmet, de arra nem vállalkoztak, hogy alaposabb összehasonlítással éljenek. A kiadvány azonban kiváló alapot nyújt arra, hogy ezt mások, akik a kötetet elolvassák, bátran megtehessek. A tanulmányok alapján ugyanis megbízhatóan össze lehet vetni a vizsgált négy ország történelmi folyamatainak és társadalmi struktúrájának előterében zajló átalakulási folyamatok hasonló és eltérő jegyeit mind a gazdaságot, mind a társadalmi és politikai mozgásokat illetően. Az alaposabb összehasonlítást segítik a statisztikai adatok is.

A gazdaságban például össze lehet vetni a mezőgazdasági politikák azonos és eltérő jellemzőit. Az országtanulmányokból kirajzolódik, hogy Lengyelország volt az, amely eltérő mezőgazdasági politikát folytatott, és más volt a foglalkoztatási szerkezete; emiatt rendkívüli problémáknak néz elébe, mert mezőgazdasága egyrészt kisparcellás gazdaságokra, másrészt magángazdaságokra épült, amelyeket most fel kell számolnia. Így a mezőgazdaságában foglalkoztatottak arányával hosszú évtizedekig problémája lesz, ha az EU követelményeinek, foglalkoztatási arányának meg akar felelni.

A másik három országnak – bár ezek is rendkívüli nehézségekkel küzdenek – hamarabb és kisebb áldozatok, tragédiák árán sikerülhet a foglalkoztatási szerkezet átalakítása. A lengyel mezőgazdaság külön problémája még – amit a másik három ország most a saját javára fordíthat – a termelőszövetkezetek hiánya. Ezeknek a másik három országban hagyományai vannak, míg Lengyelországban ez hiányzik.

Minden országtanulmány határozottan megállapítja, hogy fejletlen az infrastruktúra, és ennek fejlesztését az első számú feladatok közé sorolja.

Különbségek érzékelhetők az országok *eladósodási folyamatainak értékelésében* is, ami eltérő felfogásra és kormánypolitikára utal. A lengyel tanulmány számol az eladósodással, ennek erősödésével; többet foglalkozik a hitelekkel, az adóssággal, a hitelfelvételi lehetőségekkel, mert ez számára életfontosságú és égető feladat. A cseh és a szlovákok ezt nem tartják olyan fontosnak, mert eladósodásuk egyelőre alacsony mértékű. A cseh kormány alacsony eladósodással számol, a jelenlegi szlovák kormány pedig egyenesen azzal, hogy nem lesz szüksége nyugati (világbanki, valutaalapi) hitelre, mert túl drága és mind belpolitikailag, mind külpolitikailag túl nagy árat kell fizetnie érte, ezért úgy próbál politizálni, hogy a két pénzügyi világszervezet megkerülésével, „máshonnan” szerezhessen kölcsönt.

A munkanélküliség különbségei is jelentős helyet foglalnak el az országok közötti különbségek sorában. Csak Csehország rí ki a magas munkanélküliséggel küszködők sorából. Az országtanulmány ennek okait is taglalja.

A gazdasági felfogás és talán a gazdasági helyzet különbségeiből vezethető le, hogy a fekete gazdaság jelenlétéről és problémáiról a

három szláv ország tanulmánya közül csak a lengyel tesz bővebben említést, a cseh és a szlovák nem, holott a fekete gazdaság és a korrupció nekik is lényeges gazdasági és költségvetési problémát okoz.

A tanulmányok alaposan elemzik az országok privatizációjának különbségeit, az eltérések gazdasági, politikai és társadalmi okait.

A *demográfiai trendekben* megemlítendő különbség az, hogy Csehország és Magyarország lakossága egyre öregszik, és egyre kevesebb az eltartó munkaképesek aránya, valamint csökken a lakosság száma, Szlovákia és Lengyelország trendjei ellenben e téren ennek fordítottját mutatják. A lengyeleknél ennek magyarázatát a katolikus vallásban és értékrendben, a család központi szerepében szokták látni, a szlovákoknál – amely 60 százalékban szintén katolikus társadalom – inkább a nemzetté válás, nemzetté érés és a nemzetállamiság elérésének dinamikája hat arra, hogy a szlovák társadalomnak több mint a fele negyven éven aluliakból áll.

A vizsgált országok *társadalmának értékrendjében* fontos különbségek fedezhetők fel, melyek a történelmi sajátosságokra és a vallási hagyományokra is visszavezethetők. Ezek közé tartoznak a katolikus és a protestáns vallás és erkölcs közötti különbségek, amelyek a társadalmak politikai és gazdasági értékrendjét tükrözve az átalakítás támogatásával vagy elutasításával függnek össze. Eszerint a katolikus erkölcs gazdasági attitűdjének jellemzője a kollektivista, míg a protestánsé az individualista beállítottság. A lengyel társadalom arányaiban a legkatolikusabb, utána következik a szlovák, és legvégül a cseh társadalom (amely a svéd után a legszekularizáltabb Európában). A vallási erkölcsöt illetően a csehek mint husziták a protestantizmushoz állnak közelebb, így az individualista beállítottság jellemzőbb rájuk.

A *társadalmi értékrenddel* függ össze a szabad *választások eredményeinek* meghatározottsága. A lengyel és a szlovák politikai fejlődésnek az elemzésekben vázolt legjellemzőbb jelensége a baloldal, mégpedig az utódpártok győzelme. Ezzel szemben mindkettőtől lényegesen eltér a cseh társadalom politikai értékrendje, amit az országtanulmányoknak a társadalmakra vonatkozó fejezetei támasztanak alá. Ez az oka annak, hogy mindenütt baloldali győzelmek születtek, csak Csehországban stabil a középjobb-keresztény koalíció, és továbbra is jellemző a társadalmi-politikai stabilitás. (Ez a megállapítás 1996. júniusáig volt érvényes.)

Az összehasonlítás folytatható minden témakörben és altémában. A tanulmányok olyan alapos, széles skálájú ismereteket, adatokat és tényeket tartalmaznak, hogy *a térség országainak jelenlegi helyzetét csupán ezen kötet ismeretében is meglehetősen biztosan megítélhető*. Kiváló alapot adhat az általános összehasonlító gazdasági, politikai és gazdaságpolitikai elemzésekhez. Szinte minden, ilyenkor felmerülő kérdésre megadja az adatokkal alátámasztott választ, így meglehetősen biztonsággal megalkotható a kép arról, hogy e szláv országok Magyarországhoz viszonyítva milyen folyamatokban és hogyan hajtják végre saját gazdaságuk és társadalmuk átalakítását, s mi is az,

amit ennek során ők jobban, mi az, amit rosszabbul vagy másként hajtanak végre. Választ kaphatunk ennek miértjeire és mikéntjeire, és megérthetjük ennek okait. Ennél fontosabb feladata nem is lehet ilyen jellegű kötetnek; e feladatnak hiánytalanul eleget tud tenni, ezért kiváló kézikönyv ahhoz, hogy tisztább képet kapjunk a visegrádi országról.

MAGYARORSZÁG ÉS SZLOVÉNIA

(*Szilágyi Imre*)

A Magyarországgal foglalkozó rész tanulmányozójának érdekes összehasonlításra nyílt alkalma, hiszen nagyjából a kötet megírásával egyidőben készült el – ugyancsak tekintélyes szerzők közreműködésével – egy másik kiadvány, amely az első szabadon választott kormány tevékenységét vizsgálja (Gombár–Hankiss–Lengyel). Gombárék alapvetően politológiai-szociológiai irányultságú, de a közgazdaságot sem mellőző kötete olyan erőteljesen koncentrált az Antall-kormány tevékenységére, hogy néhány bekezdéstől eltekintve nem elemzi az előzményeket. Az Ehrlich Éva–Révész Gábor alkotta közgazdász szerzőpáros, számos háttér tanulmány felhasználásával, érvényesítette a szociológiai és politológiai szempontokat is, de elsősorban a közgazdasági problémát helyezte a középpontba. Egy-egy témát az előző kötetnél rövidebben, de igen pontosan és érzékletesen bemutatva, legelőször is azt mérték fel, hogy milyen örökséggel kellett az országnak és az új kormánynak szembenéznie.

Mindjárt az elején leszögezik, hogy „Magyarország az egypárti szocializmustól nehezen kezelhető, terhes örökséget vett át. A gazdaságot és általában a társadalmat kemény belső feszültségek, a piacgazdaságot folytató Európával összehasonlítva súlyos hátrányok és deformációk jellemezték” (31. old.). Az ország viszonylagos fejlettsége – a nyolcvanas években e tekintetben romlás következett be – az 1980-as évek végén az európai piacgazdaságok átlagának 60 százalékát érte el. A szerzők ismertetik az előző rendszer gazdaságának strukturális sajátosságait, a deformációt, az elosztási viszonyok jellemzőit és a bennük fellelhető diszkrepanciákat. Ez utóbbit illetően kiemelt helyen szerepel a nagymértékű eladósodás, mely az örökség igen súlyos részét jelentette, valamint az, hogy amíg a bruttó beruházás 10 százalékkal csökkent, addig a lakossági fogyasztás 10 százalékkal növekedett. Majd a puha diktatúra viszonyait ismertetik, és leszögezik, hogy a tartalékok kimerültek, a rendszer elérte fejlődési határait.

Ezután bemutatják, hogy melyek voltak azok a lépések, amelyeket az ország a piacgazdaság irányába tett meg, valamint az alkotmányos hatalomátvétel legfőbb eseményeit és a gazdaság legfontosabb adatait. Sehol sem maradnak meg azonban az egyszerű tényfelsorolásnál, a hangsúlyt mindenütt a folyamatok leírására helyezik, sőt, érzékletesen kifejtik, milyen életmódbeli sajátosságok alakultak ki a nyolc-

vanás évek végére, és milyen optimista várakozások kísérték az átalakulás folyamatát mind a lakosság, mind a gazdasági-politikai vezetők részéről. A kilencvenes évek elején a világgazdaságban bekövetkezett változások – a világgazdasági recesszió, az ezt kísérő protekcionizmus – és a remélt jelentősebb arányú nyugati segítség elmaradása következtében az ország gazdasági kilábalásának kulcsát jelentő export-offenzíva kifulladásra került.

A szerzők nagyon helyesen jártak el, amikor a gazdasági visszaesés belső tényezőit csak az eddigiekben ismertettek után kezdték elemezni, sőt azon belül is hangsúlyozták az átalakulással együtt járó objektív veszteségtényezőket: a struktúraváltást szükségszerűen kísérő jövedelem- és vagyonvesztést, az intézményrendszer átalakítása közben megjelenő „koordináció-surlódásos” veszteségeket, a pénzügyi rendszer átalakításából fakadó nehézségeket, az államháztartás szerkezetével (szociális elkötelezettségeivel) kapcsolatos veszteségeket, az átállás első lépéseivel együtt járó inflációs hatásokat, melyeket restriktív pénzpolitikával kellett mérsékelni, ami viszont a belső felhasználás mérséklésével jár együtt. „Mindezt végiggondolva egyértelmű, hogy a rendszerváltás győzteseinek, az új parlamentnek, a kormánynak a gazdasági átalakulás irányításánál nagyon nehéz, hibamentesen meg nem oldható feladatai vannak. A feladatok nehézségi foka pedig hatványozódott azáltal, hogy – mint bemutattuk – az átalakulás külgazdasági feltételrendszere kedvezőtlené vált” (59. old.).

Ilyen bevezető gondolatok után a szerzők valóban hitelesen tehetik szóvá a kormányzati tevékenység és a törvénykezés azon elemeit, amelyek szerintük jelentősen hozzájárultak a válság elmélyüléséhez. Elsőként említik, hogy a vállalati kezdeményezéseken alapuló úgynevezett spontán privatizációnak még az előző rendszerben megindult folyamatát újra szabályozták és a kormány felügyelete alá helyezték. Ennek következtében a döntési folyamatok lelassultak, a hosszú ideig tartó bizonytalanság miatt a gazdálkodás szétzilálódott, a vállalatok piaci értéke csökkent. Mivel a privatizáció folyamatát rendkívüli gyanakvás kísérte, a szerzők leszögezik: „A privatizáció során a ... *nemzeti termelővagyon újraelosztása* megy végbe. Ennek során születik meg az új magyar tulajdonosi réteg. Elkerülhetetlen, hogy a vagyon újraelosztásának folyamatát a nemzetgazdasági érdekek nem egyeztetett, azokkal nemegyszer ellentétes manipulációk, részrehajlás kísérjék. Az is leszögezhető, hogy elképzelhetetlen olyan ellenőrzési rendszert kialakítani, amely mentesíthetné a manipulációktól, részrehajlásoktól ezt a folyamatot” (61. old.). A szerzők úgy vélik, hogy a rendellenességek túl nagyok, gyakori a politikai megfontolás és a személyes kapcsolatok szerepe, s ennek következtében a nemzetgazdaság veszteségei az elkerülhetetlennél jóval nagyobbak voltak. A földtulajdon körül kialakult helyzetet elemezve azt állapítják meg, hogy nem az az elsődleges probléma, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatos piacgazdasági intézmények kialakulatlanok, s hogy

a mezőgazdaság visszaesésének a földtulajdon és a földhasználat körüli teljes bizonytalanság az oka.

A pénzügyi rendszer helyzetét elemezve ismét hangsúlyozzák az objektív körülményekből fakadó nehézségeket, majd az államháztartás átalakításával kapcsolatban megállapítják, hogy „a nagy elosztó rendszerek reformjában a kormányzat progresszív irányú, de tétova, az igazi feszültségeket fel nem oldó lépéseket tett. Ez a társadalmi összefüggéseket tekintve és politikailag is érthető, hiszen a nagy elosztó rendszerek racionalizálása újabb terhekkel sújtja a lakosság szegényebb rétegeit.” (65. old.) A szerzők eme megállapítását azért is fontosnak tartom, mert objektívebb és igazságosabb is az Antall-kormány számos szempontból joggal elmarasztható politikájával szemben, mint az a demagóg politikai jelszó, hogy az a kormányzat szociálisan érzéketlen volt.

A szerzők ezután azt elemzik, hogy Magyarországnak milyen lehetséges külpolitikai és külgazdasági scénáriókkal kell számolnia a 2005-ig terjedő időszakban, s ebben a keretben vázolják fel a magyar gazdaságpolitika legfontosabb teendőit. Ezután a politikai szférát veszik górcső alá, s röviden ugyan, de igen színvonalasan foglalják össze a parlament, a pártok, a kormányzat stb. jellemzőit, legfőbb problémáit. Az a megállapításuk, hogy „a kormány a rendszerváltás politikai és nem gazdasági kérdéseire összpontosított” (100. old.), teljes mértékben egybeeseng Farkas Zoltán megállapításaival (Gombár-Hankiss-Lengyel 1994: 176. old). A leíró és a prognosztizáló módszerek egyensúlyára törekvő szerzők számos folyamatot időben jeleztek. Így például már a választások előtt felhívták arra a figyelmet, hogy amennyiben olyan koalíció jön létre, amelyben mind a gazdaság gyors átalakításának igénye, mind a szociális elkötelezettség nagy hangsúlyt kap, akkor a kormánykoalíción belül villongásokra kell számítani.

A tanulmány részletesen elemzi a társadalmi folyamatokat és az intézmények állapotát, várható fejlődési irányait. A polgárosodással és a társadalmi elitel kapcsolatos megjegyzésükről, mely szerint „a következő években a középrétegek megerősödése várható és ez a kívánatos folyamat” (117. old.), megállapítható, hogy legalábbis egyelőre jámbor óhaj maradt, s jelenleg épp olyan helyzet van kialakulóban, amitől a szerzők óvtak, nevezetesen, „hogy ne egy nagyhatalmú és vagyonú szűk elit álljon szemben a tőle többé-kevésbé függő helyzetben lévő szegény tömegekkel, akiknek helyzete kisebb-nagyobb mértékben hasonlít a XIX. századi proletariátuséhoz, illetve számos mai dél-amerikai ország szegény tömegeihez.” (117. old.)

Végezetül, anélkül, hogy részletesen bemutatnám az egészségügyre, oktatásra, tudományra és technológiára vonatkozó megállapításaikat, az Ajánlások címet viselő fejezetből idézném ama javaslatukat, hogy „A nemzetgazdaság érdekeinek megfelelően kidolgozott, a gazdasági alapkérdésekre koncentrált, több kormányzati ciklusra is előreteljesítő, átfogó gazdaságpolitikai program kidolgozása nem tűr halasztást.” (158. old.) Mivel ennek egyelőre se híre, se hamva, a re-

cenzensben óhatatlanul is felmerül a kérdés, vajon szükségszerű-e, hogy a tudomány eredményei ilyen rendkívül gyenge hatásokkal hasznosuljanak, azaz, hogy egy egyértelmű és jogos tudományos megállapítást a politika csak sokkal később és ennek következtében már nem elég hatékonyan ültessen át a gyakorlatba.

Sajnálatos, hogy a megrendelők nem gondoltak arra, hogy az átmenettel küzdő országok legsikeresebbjét, Szlovéniát is bevonják a vizsgálódás körébe. A tanulmányok szerzői ezen úgy igyekeztek segíteni, hogy megrendeltek egy rövidebb háttér tanulmányt. Ezt munkájuk során figyelembe vették ugyan, de annak eredményei a kötetbe nem kerülhettek be. Márpedig az azóta már a CEFTA tagjává vált Szlovénia vizsgálata nélkül a térségről kialakított kép nem teljes. Szlovénia politikai, gazdasági élete számos tanulsággal szolgálhat.

A szlovén értelmiségi-politikai elit a nyolcvanas évek második felében úgy vélte, hogy a szerbiai vezetés, valamint a föderáció tisztviselőinek az a törekvése, hogy a világgazdasági és világpolitikai kihívásokra és a belső gondokra centralizációs megoldásokkal válasszjanak, veszélyezteti a szlovénok nemzeti és gazdasági érdekeit. Ezenkívül úgy gondolták, hogy a belső feszültségekkel küzdő Jugoszlávia részeként nehezebben csatlakozhatnak az európai integrációs folyamatokhoz, mint ha önállóan lépnek fel. Mindezen megfontolások alapján igyekeztek megőrizni, sőt növelni Jugoszlávián belüli önállóságukat, majd amikor bebizonyosodott, hogy erre a Szlovénián kívüli politikai partnerek eltérő érdekei miatt nincs lehetőség, radikálisan az önállóság útjára léptek. Bár a szlovénok arra törekedtek, hogy a többi köztársasággal meglévő kapcsolataik továbbra is megmaradjanak, ez részben az 1991-ben elkezdődött háború, részben a szerbiai politikusok magatartása miatt csak igen csekély mértékben sikerült. Szlovénia Horvátországgal és Makedóniával, megnehezült körülmények között, de továbbra is fenntartotta gazdasági kapcsolatait, míg a többiekkel ezek – részben az embargó miatt is – erőteljesen csökkentek.

Ugyanakkor az ország ügyesen élt azzal a lehetőséggel, hogy a Jugoszláviára vonatkozó kereskedelmi kvótákat az embargó és a háború miatt a többiek nem tudták kihasználni, s termékeinek jelentős részét a nyugat-európai piacokon helyezte el. Ennek ellenére Szlovénia sem tudta elkerülni a termelés visszaesését, a munkanélküliség nagymértékű növekedését. Az 1993-tól megindult folyamatok azonban azt mutatják, hogy az ország túl van a mélyponton, jelentősen csökkent az infláció, növekszik a gazdaság, stagnál a munkanélküliség, a kétmilliós ország külkereskedelmi értékei elérik az ötször akkora Magyarország teljesítményének felét, az egy főre jutó GDP számait illetően Szlovénia a legelső a térségben.

Igen érdekesen alakult Szlovénia politikai élete az 1990-ben bekövetkezett választások óta. Az első szabad választáson olyan koalíció (DEMOS) jutott hatalomra, amelyben az MDF-KDNP-FKGP blokkhoz hasonlítható politikai erők éppúgy jelen voltak, mint a különböző színezetű liberális és zöld értelmiségiek. A választások legerősebb

pártjaként ellenzékbe szorult a reformkommunisták pártja, s ugyancsak ellenzékbe kényszerült a szlovén KISZ-ből (ZSMS) kialakult párt is. A nyolcvanas évek reform- és liberalizációs folyamataiban élen járó ZSMS-t némi leegyszerűsítéssel úgy lehetne jellemezni, hogy olyan, mintha az egykori KISZ tömegbázisa és tisztábban látó funkcionáriusai egyesültek volna a korai Fidesszel. A DEMOS egyes politikusai az 1990-ben Liberális Demokrata Párttá (LDS) alakult ZSMS-t a kommunisták fiókszervezetének tekintették, mások viszont hozzájuk hasonló elveket vallottak ugyan, de a személyes és hatalmi ellentétek nem tették lehetővé az együttműködésüket.

Az 1990 tavaszán megalakult új szlovén kormány cselekvését egyrészt nehezítette, másrészt könnyítette, hogy a gazdaság átalakításával egyidejűleg végre kellett hajtania az önállósodást. Nehezítette, mert kedvezőtlen körülmények között kellett kialakítani az önálló állami és a korszerű gazdasági struktúrát, ugyanakkor az amúgy is szükséges struktúraátalakítással együtt járó számos nehézséget a piacvesztés és a délszláv háború rovására lehetett írni, s egy ideig könnyebb volt megtartani a nemzeti egységet. Az átalakítást számos, a magyarországihoz hasonló jelenség kísérte: az ellenzék kifogásolta a hatalmon lévők erőteljes nemzeti, nemegyszer szélsőségektől sem mentes retorikáját, az új hatalom néhány képviselője a kommunista nomenklátúra összeesküvését vélte felfedezni az ellenzék tevékenységében. Komoly összezapások voltak a média ügyének kezelését illetően, ennek ellenére 1990 őszén elfogadták az első rádió és televízió törvényt.

Az 1991-es tíz napos függetlenségi háború után a belső ellentétek kiéleződtek. A DEMOS-on belüli, részben a nemzetfelfogást, részben a privatizációt illető ellentétek 1991-ben a DEMOS felbomlására vezettek. A kereszténydemokrata kormányfő által vezetett szárny a privatizációt az állam által kívánta irányítani és jelentős tulajdont akart ingyenesen átadni a lakosságnak. A liberális szárny egyfajta spontán privatizáció keretében a vállalatokra kívánta volna bízni a privatizációt. A spontán privatizáció ellen a DEMOS bizonyos politikusai élesen felleptek. Az igazságügyminiszter pedig kommunistaellenes élel már 1991-ben kimondta az Ehrlichéktől már idézett gondolatot: most dől el, hogy kié lesz a nemzeti vagyon. Bár az állam által a negyvenes években elvett tulajdonok ügyében 1991 őszén elfogadták a denacionalizációs törvényt, a DEMOS két szárnya között nézetkülönbség volt ennek értelmezésében is, mivel a liberálisok el-lenezték azokat a törekvéseket, hogy az egyházat ennek értelmében jelentős vagyonhoz juttassák.

A DEMOS szakadásának következtében 1992 tavaszán új kormány alakult, melynek vezető ereje az addig ellenzékben lévő LDS volt, amely koalícióra lépett a reformkommunistákkal és a DEMOS liberális szárnyával. A rövid életű koalíció legjelentősebb tette az volt, hogy 1992 őszén megalkotta a privatizációs törvényt, amelyet a következő évben bizonyos pontokon módosítottak. A privatizáció megvalósítását alapvetően a vállalatokra bízta, ugyanakkor minden egyes

szlovén állampolgárt ingyenes vagyonyjegyhez juttattak, akik ezt az általuk kiválasztott vállalatoknál vagy befektetési alapoknál kama-toztathatták. Ezt a módszert mindenképpen alaposabb szakértői vizsgálat alá kellene venni, néhány dolog azonban megállapítható. A módszer kialakításban bizonyára része volt a Szlovéniában működő öngazgatásos gazdálkodásnak, de úgy vélem, nem elhanyagolható az a tény sem, hogy a szlovén gazdaságnak sem a bel-, sem a külföldi adóssága nem számottevő, így nem volt arra szükség, hogy a vállalatok kiárusításával enyhítsenek a pénzügyi gondokon. Nyilvánvaló, hogy ez a megoldás lelassította a privatizáció folyamatát, ugyanakkor egyelőre nem érzékelhető, hogy ennek káros népgazdasági következményei lennének. A szlovén példa jól mutatja, hogy a gazdaság sikeres működtetésében nem csupán a tulajdonformának van jelentősége, hanem a lakosság és a gazdasági-politikai elit mentalitásának, politikai- és munkakultúrájának is.

Politológiai szempontból még érdekesebb, hogy az 1992 végén megtartott parlamenti választások után a térségben egyedülálló kormánykoalíció alakult. A választások győztese, az LDS koalícióra lépett a reformkommunisták pártjával, és a korábban élesen liberalizmusellenesnek tartott kereszténydemokratákkal. A koalícióba ez utóbbiak kérésére bevonták az antikommunista elveket valló szociáldemokratákat is. A koalíciót illetően számos kritikai megjegyzés hangzott el az elmúlt időszakban: többen elvtelen, csak a hatalomra koncentráló politikáról beszéltek. Mások – különösen azután, hogy 1994-ben az LDS-hez csatlakoztak a volt DEMOS liberális szárnyának politikusai – főleg azt hangoztatták, hogy veszélyes hatalmi koncentráció alakulhat ki, hiszen a koalíció túlnyomó parlamenti többsége gyakorlatilag bármit megtehet.

Megállapítható, hogy a koalíció makrogazdasági szinten sikeresen működött, ugyanakkor a gazdasági visszaéléseket csupán néhány nagy port kavart esetben szankcionálták, s számos ügy tárgyalását évekig elhúzták. A sikeres együttműködés egyik feltételének tekinthető, hogy a legkényesebb problémákat hosszú ideig nem kezelték. Ahhoz, hogy a baloldal 1996 elején kivált a kormányból, épp két kényes kérdés megbolygatása járult hozzá: egy jelentős nagyvállalat sikertelen szanálásának problémája, illetve a nyugdíjrendszer kezelésében kialakult nézeteltérés, hiszen a nagy elosztó rendszerek problémáját Szlovéniában sem oldották meg.

Végezetül meg kell említeni, hogy az ország európai integrációját hosszú ideig nehezítette az olasz-szlovén viszonyban kialakult feszültség, illetve az, hogy az Európai Unió (olasz nyomásra) hamarabb követelte Szlovéniától a külföldiek ingatlanvásárlására vonatkozó tilalom feloldását, enyhítését, mint ahogy azt a többi jelentkező országtól megkívánja. A szlovének – akik szóvá teszik, hogy országuk gazdasága jobb, mint az Unió egy-két tagországáé (pl. Görögországé vagy Portugáliáé) – kifogásolják a véleményük szerint velük szemben tanúsított diszkriminációt. Érzékelve azonban, hogy ez esetben a Balkán és Európa között kell választani, a szlovén parlament

hosszas vita után 1996. április elején olyan kompromisszumos javaslatot fogadott el, amely lehetővé tette, hogy az ország az Európai Unió társult tagja legyen.

HIVATKOZÁSOK

- Lengyel László 1993. Útközben. Magyar politika az ezredfordulón, *Politikatudományi Szemle*, 1993. 2, 112–134.
- Slovensko a jeho premeny na začiatku 90. rokov* (Szlovákia és változásai a kilencvenes évek elején) Bratislava 1994.
- Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László (szerk.) 1994. *Kormány a mérlegen 1990–1994*. Budapest: Korridor Politikai Kutatások Központja

ABSTRACTS

SZELENYI, IVAN-EYAL, GIL-TOWNSLEY, ELEANOR

POST-COMMUNIST MANAGERIALISM: THE REMAKING OF THE ECONOMIC INSTITUTIONS AND THE CHANGES IN THE SOCIAL STRUCTURE

In this paper we explore what – if anything – is unique in the nature of economic institutions and social structure of post-communist societies.

Our point of departure is David Stark's proposition: it may be teleological and misleading to think about post-communism as transition from state socialism towards a well defined destination – namely liberal capitalism.

We develop a theory of *post-communism* which perceives this social formation *as managerial capitalism*. We offer first a sketch what the economic institutions of this new system may be. We develop an outline of the *political economy of post-communist managerialism*: an economic system in which diffuse property relation, the absence of identifiable owners of corporate assets coexists with capital and labor markets. Next we try to offer a few empirically testable hypotheses concerning the dynamics of *social structure* of the emergent new society: 1) We will show that the incumbents of command positions of post-communist economy are composed by those who were already in managerial positions before the fall of communism. 2) We will demonstrate – that contrary to the expectation of the political capitalism theory, which anticipated the making of a nomenklatura bourgeoisie the incumbents of these positions are usually not owners, the basis of their power and privilege is not property of wealth, but professional expertise. 3) We also will show that the managerial elite resembles in many ways the members of the new politocracy and of the cultural elites. The new power elite of post-communist formation is not composed by owners, but the technocracy-corporate managerial elite and the new politocracy constitutes – to put it with Bourdieu – its dominant fraction, with the humanistic and social science elite intellectuals as its dominated fraction.

While we will show that the ruling elites of post-communism do have an interest to reproduce the uniquely diffuse property relations upon which post-communist managerialism is based and it may have an interest *not* to promote the development of identifiable owners, or a propertied grand bourgeoisie, such a class still can emerge and post-communist managerial capitalism may eventually converge with capitalism of the West European or North American type.

CS. KISS, LAJOS-GALLÓ, BÉLA

ON AESTHETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF THE POLITICAL IMAGE

In the paper an attempt is made to construe the meaning of image in politics. On the basis of the theory of dramaturgic action, the study finds the "scene" metaphor suitable for explaining the mentioned problem and sets up an original conceptual framework. According to this concept the political image is one of the functional problem of political identification. The process of identification involves cognitive, normative and aesthetical dimensions which can guarantee the authenticity of the political actors (organizations and politicians) only together. Though the cognitive and normative dimensions are very important, but the crucial moment in the process of gaining the voters falls to the aesthetical dimension. The fundamental tenet of the paper is that the image is to be considered as part of the aesthetical dimension of political action and identification and the political actors play their roles according to the rules of dramaturgic action and communicative logic. The image can be represented both in narrative and iconic ways and practically it is composed of technological, historical and current political elements. Using this conception and putting the "scene" metaphor concretely, the authors, on the basis of making interviews with the party leaders and of analyzing documents and presentations, studied the image of an Hungarian party called Alliance of Free Democrats and the image of its politicians between 1990 and 1994.

FÁBIÁN, GYÖRGY-KOVÁCS, LÁSZLÓ IMRE

THE TYPOLOGICAL PROBLEMS OF ELECTORAL SYSTEMS AND THE HUNGARIAN ELECTORAL SYSTEM

There are a lot of reasons for the necessity of rethinking the classification of electoral systems. One of them is that the new East-Central European electoral systems – among them especially the Hungarian one – couldn't be classified on the basis of the traditional typologies. The new developmental trends in the changes of electoral systems raise the question of rethinking the classification as well.

This paper gives an overview of some classification problems of electoral systems. There are a lot of attempts to classify electoral systems that differ from each other in purposes, in criteria and in points of view. The purpose of this study is to discuss the merits and limits of these classifications and to propose a new approach to the issue.

The authors prefer those classifications which discuss the point in a continuum, and as complexly as possible. As a consequence we propose to include a new point of view, to take the pairs of notions – “parity-disparity” and “proportionality-disproportionality” – and their linkage point into consideration. Using this point of view it would be possible to take the simplicity of taking part in the electoral competition into consideration. From this point of view the Hungarian system is strong and disproportional.

On the basis of the plurality-proportional dichotomy there are opinions saying that the Hungarian system is a plurality one, and there are views which regard the system as a proportional one. In our opinion this system could be regarded neither as a proportional, nor as a plurality one, and couldn't be regarded as a “mixed system” in the traditional sense of this notion. Within the so called “mixed systems” we must distinguish “proportional mixed”, “plurality mixed” and “intermediate mixed” systems. The new Hungarian system doesn't belong to any of these categories. We suggest that such systems form a new type of the “mixed systems”, a consistent “combined” system that differs from the traditional “mixed” systems, because it doesn't consist of the mixture of the proportional and the plurality systems, but it means a new quality. And this conclusion determines the possibilities of the reform of the Hungarian electoral system, the problem that has been discussed in the closing part of the paper.

CONTENTS

PAPERS

- Szelényi, Iván – Gil Eyal – Eleanor Townsley*: Post-Communist Managerialism:
the Remaking of the Economic Institutions and the Changes in the Social Structure 7
- Cs. Kiss, Lajos – Galló, Béla*: On Aesthetical and Practical Aspects
of the Political Image 31
- Fábián, György – Kovács, László Imre*: The Typological Problems of Electoral Systems
and the Hungarian Electoral System 51

DISCUSSION

CONSTITUTION-MAKING

- Lövétei, István*: Constitution-making as Legitimation? 67

POLITICAL LEGITIMATION

- Opponents' views: *Agh, Attila, Balogh, István, Bihari, Mihály* 79
- Answer to the opponents' views: *Bayer, József* 91
- Contribution: *Pokol, Béla* 97

ORIENTATION

- Török, Gábor*: The Comparative Analysis of the Scandinavian Party Systems. I. 105

ON BOOKS

- Hamberger, Judit – Szilágyi, Imre*: On the Present and Optimal Future of Our Regions –
Similar and Different Features of Transformation 119
- Selected bibliography of Hungarian political science 133

- NEWS 137
-

- INFORMATION 163
-

- ABSTRACTS 177
-